

O korenima i razvoju sociološkog i posebno sociološkopravnog interesa kod Bogišića

U toku pripreme Bogišićeve spomenice više kolega se požalilo da je Bogišićevo naučno stanovište još uvek slabo razjašnjeno i da se baš najmanje zna o njegovoj sociološkoj misli, i to baš posebno kada se ova gleda iz ugla pravnih nauka. Za Bogišića i studije o njemu važio je do skora sud koji je Ljubomir Stojanović kazao za Vuka: da su osim nekoliko radova sve „mahom fraze i prepričavanja onoga što je jednom već bilo rečeno”.¹

Takvo nezgodno stanje dobrim je delom, kada je u pitanju sociologija prava, prevaziđeno objavljivanjem dva značajna priloga profesora Rehbindera iz Ciriha i profesora Marjanovića iz Novog Sada.² Ali i ti pisci su složni³ da je Bogišićev sociološki interes i profil do daljeg ostao sasvim nedovoljno razjašnjen. Ranije su pažnju posebno privukli radovi Milana Benca i Cvetka Kostića.⁴

Za pravilno razjašnjenje stvari neophodno je razlikovati dva zasebna pitanja i zatim ih izdvojeno izučiti. Ako uzmemo za gotovo da se Bogišić za društvenu stvarnost interesovao u meri i na način zbog kojeg pristaje da se ovaj naš pisac smatra značajnim sociološkim poslenikom ili čak nekom vrstom sociologa, onda je prvi zadatak da se razjasni otkud i kako se kod Bogišića razvio *sociološki interes*; dok je podjednako interesantno, ali zahteva drugačiji pristup i metod da se razjasni kakav značaj i domet Bogišićeve postavke imaju za etablirane sociološke discipline, a naročito za sociologiju prava.

Za ovu priliku, u kojoj Srpsko sociološko društvo proslavlja *100⁺ godina* sociologije u našoj zemlji, rešen sam da pretresem samo prvo od gore postavljenih pitanja, dok ne krijem zadovoljstvo činjenicom da će, prema popisu prijavljenih referata, drugo pitanje razjasniti uvaženi profesor Marjanovića sa Pravnog fakulteta u Novom Sadu. Glavno je dakle pitanje ovog rada kako se kod Bogišića profilisalo sociološki interes koji je, o čemu će još biti reči, simbolički kulminirao u imenovanju Bogišića za predsednika Međunarodnog sociološkog instituta u Parizu 1902. godine.

---

¹ Ljubomir Stojanović, *Život i delo Vuka Stefanovića Karadžića*, 1924, str. v.

² Manfred Rehbinder, Valtazar Bogišić in der Sicht des Rechtssoziologen Eugen Ehrlich, u: *Spomenica Valtazara Bogišića*, knj. 1, 2011, str. 165–172; Miloš Marjanović, *Osnivači sociologije prava: Bogišićev uticaj na Erliha i nastanak sociologije prava*, takođe u Bogišićevoju spomenici, knj. 1, str. 141–148.

³ Rehbinder (fn. 2), str. 169 itd.; Marjanović (fn. 2), str. 147.

⁴ Milan Benc, *Metod V. Bogišića na prikupljanju građe o društvenim pojavama*, ZNŽO 45 (1971), 91–107; Cvetko Kostić, *Bogišić i sociologija*, *Jugoslovenski časopis za sociologiju i filozofiju* 1-2/1958, 169–174.

1. O „sociološkom“ karakteru Bogišićeve naučne osnove

Prvi spoljni podsticaj za razvoj sociološkog interesa kod Bogišića nalazi se već u njegovom univerzitetskom školovanju. Tu bi se, dabome, moglo pomenuti da je Bogišić slušao predavanja kod velikih naučnih ličnosti koje će kasnije na jedan ili drugi način biti dovođene u vezu sa nastankom i razvojem sociologije. Zna se da je u Berlinu u toku 1860/1861 godine stupio u bliske odnose sa *Friedrichom Jiliusom Stahlom*.⁵ U Beču je od zimskog semestra 1861, pa sve do 1863. slušao predavanja velikog *Lorenza Steina*, i to: političku ekonomiju (Nationalökonomie), istoriju celokupne nauke o državi (Geschichte der Staatswissenschaften), kao i nauku o upravljanju (Verwaltungslehre).⁶

O uticaju jednog ili drugog predavača na Bogišića možemo u velikoj meri samo da nagađamo. Mnogo je opipljiviji značaj za razvoj Bogišićevog sociološkog interesa morala imati istorijskoppravna škola. Sledbenici ovog naročitog pravnog pravca, kome je i Bogišić u celini pripadao, držali su, ukratko rečeno, da pravo ne može postojati van konteksta u kome se primenjuje. Taj kontekst je za njih bio „istorijski“. Oni su rado i često govorili o narodnom pravu, o neophodnosti da pravo bude po meri naroda za koji se stvara i njegovih „običaja“, o narodnim predstavama o pravu i pravici ili narodnom duhu koji određuje pravo i ceo umni kontigent jednog naroda itd.⁷ Zakonodavni program škole Bogišić je na jednom mestu ovako sažeo:

„Pravnici koji učestvuju u stvaranju zakonodavstva treba da poznaju unutrašnju prirodu prava, da poznaju dato narodno pravo u svim oblicima njegovog postojanja i ispoljavanja, u svim njegovim odnosima, da, na kraju, poznaju narodni život, narodna shvatanja, i narodne potrebe.“⁸

Sve je ovo o istorijskoppravnoj školi i kod nas dobro poznato, ali se slabo zna da su pojam istoričnosti u nazivu te škole savremenici drugačije razumeli nego mi danas, i da su na početku 19. veka za utemeljivače ovog pravca *narod, narodni duh (um), narodne predstave o pravu i pravici, narodna pravna svest* itd. bili samo prigodni i upečatljivi toposi za artikulaciju onoga što će se kasnije izražavati toposom društva, društvenih odnosa i interesa, društvenih shvatanja i potreba itd.

Već je *Rudolf Gneist*, takođe pripadnik istorijskoppravne škole i jedan od Bogišićevih profesora, 1885. godine tvrdio da su osnivači ove škole pred sobom imali statično društvo bez značajnih promena i previranja i da im se zato svaka karakteristika tog društva činila kao narodni običaj ili

⁵ Werner Zimmermann, Valtazar Bogišić – Ein Beitrag zur südslavischen Geistes- und Rechtsgeschichte im 19. Jahrhundert, 1962, str. 35–36.

⁶ Werner Zimmermann, kao i malopre, ali na str. 41.

⁷ Kod nas su o istorijskoppravnoj školi objavljena dva primerena prikaza: Milorad Ivović, Pojam običajnog prava i shvatanje Valtazara Bogišića o pravnosti običaja, Glasnik odj. dr. nauka CANU 6 (1989), 23–43; Radmila Vasić, Istorijska škola prava, Anali PF Bg 1–3/1991, 58–65;; nešto je drugačije orijentisan prikaz Dragoljuba Stojanovića, Istorijsko-pravna škola i njen metod primenjen danas, Pravni život 3/1984, 363–374.

⁸ Bogišić, Pristupno predavanje (O naučnoj obradi istorije slovenskoga prava) iz 1870, Izabrana djela IV, 2004, 267–290, na str. 274.

rezultat nekog istorijskog sukoba i determinante koju je radi shvatanja stanja valjalo ispitati. U industrijskom društvu moderne, u kome se sve menja i okreće i diskurs istorijskopravne škole je, kaže Gneist, zapravo sociološki:

„Evo nas sada kod same osnove cele škole: „prirodnu celinu“ u kojoj običajno pravo postoji i razvija se ne čini skup ljudi, već formirano *društvo* nastanjenog naroda; duh iz koga proističe ta pravna tvorevina nije apstraktan 'narodni duh', već je determiniran prirodom [karakteristikama] društva.“⁹

Za *Eugena Ehrlicha*, koji je smatrao da mu pripada primat u celoj sociologiji prava, poznato je bilo da je nastojao da umanja značaj svakog stanovišta koje bi mu prvenstvo u toj ili nekoj drugoj oblasti uzelo. Ali čak i tako nastrojenom *Ehrlichu* nije bilo teško da na jednom mestu za istorijskopravnu školu napiše:

„U ovom trenutku [pozitivistička] jurisprudencija u svakom pravnom pravilu, iako toga nije uvek svesna, vidi isključivo izraz 'volje zakonodavca', i na taj način potpuno previda ogroman udeo koji društvo ima. Već su pristalice prirodno-pravnog učenja doprle znatno dalje, nisu li kako je poznato povezale pravo sa osećajem pravičnosti, čime su barem posredno nastojale da pravna pravila povežu sa važećim društvenim pravnim shvatanjima; Savinji i Puhta, sa svojim učenjem o pravnoj svesti naroda kao osnovi svakog pravnog razvitka, samo su, kao i na mnogim drugim mestima, na mesto takve misli o prirodnom pravu stavili misao o društvu.“¹⁰

U tom naročitom smislu, na pojmovnoj međi između narodnog i društvenog, svaki je učenik istorijskopravne škole koji je doživeo da u drugoj polovini 19. veka bude na naučnom vrhu, bio takoreći programiran da se svrsta u sociološki orijentisane pravce u nauci. Ovo važi dabome i za Bogišića, ali i za druge ličnosti, kao što su već pomenuti Bogišićevi učitelji Gneist i Lorenz von Stein. I Stein je bio obrazovan kao pravnik i to baš u duhu istorijskopravne škole.

Program istorijskopravne škole izneo je u jednoj poznatoj knjižici iz 1814. godine njen utemeljivač, Nemač Savigny.¹¹ Tamo je on napao tri velike pravne kodifikacije: francuski Građanski zakonik iz 1804. godine, pruski *Landrecht* iz 1794. i austrijski Građanski zakonik iz 1811.¹² Sve tri kodifikacije važile su na jednom ili drugom delu nemačke teritorije. Francuskim kodifikatorima Savinji je zamerio da nisu prodrli u način rada rimskih pravnika, koji je po njemu bio najuzorniji.¹³ Austrijskim redaktorima najpre je zamerio da se nisu snašli sa izvorima rimskog prava, i da nisu umeli da razlikuju upotrebljive i umesne pravne institute

---

⁹ Rudolf von Gneist, Zur Lehre vom Volksrecht, in: Festgabe für Georg Beseler, 1885, 221–251, na str. 227–231, 231.

¹⁰ Eugen Ehrlich, Grundlegung der Soziologie des Rechts, 4. izd. 1989, 186: „Savigny und Puchta mit ihrer Lehre vom Rechtsbewusstsein des Volkes als Grundlage der Rechtsentwicklung dachten hier, wie sonst so oft, nur die Gedanken des Naturrechts ins Gesellschaftliche um“. Up. i temeljnu, ali najvećim delom rđavu kritiku istorijskopravne škole kod Ehrlicha, u istoj knjizi, na str. 368 ff.

¹¹ Friedrich Carl von Savigny, Vom Beruf unserer Zeit für die Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1814.

¹² Na str. 54–110.

¹³ Na str. 55–81.

od mrtvih ili prosto pogrešnih učenja u udžbenicima i komentarima.¹⁴ Pruskim kodifikatorima Savigny je priznao veliki trud, ali je držao da su neumesnom kazuistikom i neuspelim apstrakcijama poremetili odnos između zakona i praktične pravne delatnosti.¹⁵ Radi prevazilaženja tog mizernog stanja, Savinji insistira da pravna nauka mora da priđe stvari „istorijski“, a to znači (1) da istorijski ispita klasično rimsko pravo ne bi li prodrila i preuzela njegov metod; (2) da istorijski ispita ostatke germanskog prava, ne bi li videla kakve pravne predstave pogoduju nemačkom narodu; i, ova tačka nas naročito interesuje, (3) da istorijski pretrese sve aktuelne izvore rimskog prava, ne bi li se videlo šta je u njih ušlo putem inercije i zbog neznanja, a šta opravdavaju i odobravaju društvene odnosno *praktične potrebe*:

„Prioritetno nastojanje trećeg dela naše nauke mora da bude usmereno na to, da se sadašnje stanje prava očisti od svega onoga što je bez prave praktične potrebe donelo čisto neznanje ili glupost iz vremena rđave nauke“.¹⁶

U pogledu zakonodavstva, puka je predrasuda da se istorijskoppravna škola protivila donošenju zakona. Lično je Savinji bio pruski ministar za zakonodavstvo, pod kojim je doneto koćeznati koliko zakona. Istorijskoppravna škola, kako već stoji u Savignyjevoj knjižici,¹⁷ protiv je besmislenih, nestručnih kodifikacija koje samo loše prenose i kvare ono što u narodu, pravnoj nauci i pravnom životu iovako postoji. Ali zakone koji proističu iz opipljive životne potrebe ova škola drži za najplemenitiji državni zadatak. Tako će i Bogišić razlikovati loše od dobrog i umesnog zakonodavstva. Sa tog osnova on će zameriti našim pravnicima da se previše bave Dušanovom kodifikacijom, dok druge, u navedenom pogledu bitnije zakone i uredbe, zanemaruju:

„Množina drugih izvornih zakona, proishodećih od pravilne zakonodavne vlasti a ne od bog zna kakvih monarha kompilatora, zakoni izdani na temelju potreba i živijeh odnošaja pojedinih narodnih slojeva u različnim epohama stare srpske istorije, zakoni u kojima se vide kao u zrcalu najvažnije strane narodnoga života davnijeh vremena – ne bijahu srećni obratiti na sebe pažnju naših pravnika.“¹⁸

Glavna je misao u pozadini ili baš na pramcu istorijskoppravne škole da je stanovište po kome zakonodavac propisuje celo pravo, i po kome se njegova pravila u praksi zatim samo od slučaja do slučaja primenjuju, netačno i izopačeno. U središtu sistema ove škole nisu norme, već pravni život i pravna nauka koja neposredno rešava pojedinačne slučajeve – jurisprudencija. Sud nije mesto na kome se primenjuju zakoni, već je glavna i osnovna uloga suda da pravo reši slučaj. Najcrnje što se pravu može desiti je da nastane „nečuvena grdna posledica... sud, umjesto pravde, dijelio bi nepravdu“.¹⁹

---

¹⁴ Na str. 95–110.

¹⁵ Na str. 81–95.

¹⁶ F.C. von Savigny, Vom Beruf (fn. 11), str. 118–119.

¹⁷ Up. Savigny, kao malopre, na str. 130–132.

¹⁸ Bogišić, Pisani zakoni na slovenskom jugu, 1872, str. 22.

¹⁹ Bogišić, Naučna istraživanja o uređenju porodice u Francuskoj i u Srba i Hrvata (1883), Izabrana djela IV, 2004, 89–97, na str. 95.

Odnosi među ljudima, ali i između ljudi, stvari i okoline nisu, drži istorijskoppravna škola, pravno neutralni i dostupni svakoj regulaciji zakonodavca, već su naprotiv pravno potentni. Iz samog čina ljudskih odnosa između stanodavca i zakupoprimeca, među ribarskom družinom na brodu, u školi, na konkretnom radnom mestu u tačno određenoj prodavnici ili naučnoj ustanovi – na svim tim društvenim sastajalištima malo-malo pa se postavi pitanje kako treba u nekom slučaju da se postupi, šta li je pravo i umesno, a šta nije. Zakonodavac može da takva pitanja sređuje i rešenja unapređuje. Načelno međutim sva pravna pitanja pripadaju samim tim odnosima i zakon je u onoj meri dobar u kojoj uvažava predstave o ispravnom, o pravu i nepravu njihovih učesnika.

To naročito pravno shvatanje, o kome će još biti reči, slaže se u potpunosti sa još jednom značajnom postavkom istorijskoppravna škole: naime ova škola strogo razlikuje pravo od zakona. Zakonodavstvo je samo naročit stadijum u uređenju pravnih prilika naroda putem pismenih naređenja (zakona). Te pravne prilike međutim u jednom ili drugom obliku postoje u svakom društvu i starije su od bilo kog zakonodavca. Bogišić je na tom kursu posebno zamerio pravnim istoričarima da nisu svesni da su mnogi zakoni i zakonici iz prošlosti koji su sačuvani, doduše u svoje vreme uredno izdani, ali da ih to još ne čini pravom društva za koje su doneti. Bitno je koje su odredbe zakonika stvarno važile, i da li je zakonik uopšte *zaista* određivao pravni život:

„Usljed te jednostranosti, pravnici se, npr. u istorijskim istraživanjima predmeta ne mogu osloboditi od pravničke fikcije. Pri korišćenju bilo kakvijem zakonom u istorijskom cilju istraživač skoro uvijek shvata zakon tako kao da je on u svojoj punoći ušao u tijelo i krv naroda, makar on bio skrojen od strane ljudi koji misle da se odjeća ne čini za čovjeka već čovjek za odjeću. Fikcija da zakon poslije obnarodovanja ulazi u život nužna je, čak i neophodna i pravnoj teoriji i pravnoj praksi. Ali za pravnika istoričara, ako je on prihvati apsolutno, ona može biti veoma opasna i štetna, jer se u tom slučaju i sama istorija za njega javlja kao fikcija i takoreći dokumentarna laž. Čini mi se da je pravnik istoričar u tom slučaju obavezan da više od ičega obraća pažnju na sljedeća pitanja: ko je izdao zakon; u kakvim uslovima i pod kakvim uticajem je izdat; u kojoj mjeri je zakon usklađen sa ekonomskim, kulturnim, religijskim odnosima i pravnim ubjeđenjem naroda; koliko je taj zakon mijenjan (sic!) u praksi (sic!) i u administraciji, kakav uticaj je imao na narod, i drugo. I zaista, zakon, posebno ako je izdat ab alto, obično ima u vidu: ne utvrđivati pravo koje živi u narodu, već mjesto njega uvoditi novo. Zakonodavstvo koje ne obraća pažnju na društveni položaj naroda često dolazi u protivurječnost s narodnim životom.“²⁰

Ovo je glavna sociološkopravna misao Bogišića, koju posle 1870. godine srećemo i u drugim njegovim značajnim radovima.²¹ U nastavku navedenog teksta lepo se vidi koliko je i kako je kod Bogišića istorija isprepletana sa sagledavanjem sadašnjih prilika. Neposredno na poslednji pasus Bogišić će staviti naznaku „na primer“, i zatim nadovezati istu kritiku za tada aktuelne prilike u Dalmaciji. Tu će Bogišić upravo u

²⁰ Bogišić, Pristupno predavanje (fn. 8), str. 277–278, sravnjeno sa ruskim originalom (О научной разработкѣ исторіи славянскаго права, 1870, str. 21).

²¹ Pisani zakoni na slovenskom jugu, 1872, str. 6–7; i isto u Zborniku sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena – Građa u odgovorima iz razliĉnih krajeva slovenskoga juga (1874), Izabrana djela II, 2004, pristupna studija str. XXXIV-XXXV; i u raspravi povodom tog Zbornika u splitskom časopisu Právo 5 (1877/1878), 33–65, na str. 56-57; dalje u Metodu i sistemu kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori (postumno), Izabrana djela IV, 2004, 149– 268, na str. 174.

čistom kontekstu analize aktuelnog prava razlikovati zacrtano pravo od pravila koje u pravnom životu stvarno važe:

„Tako je npr., u Dalmaciji prije šezdeset a u Hrvatskoj prije dvadeset godina bio uveden opšti austrijski građanski kodeks koji važi i danas. Ali u Dalmaciji, posebno kada je u pitanju pravni odnos porodice i nasljedstva među seljacima, koji čine ogromnu većinu stanovništva, on nikada nije stupio na snagu i u životu nije bio prihvaćen. Morali su ga ignorisati i narod i sudije.“²²

Ideja prava istorijskopravne škole je ontološka. Za nju je pravo u svakom društvu postojeća, mada difuzna, masa pravno potentnih okolnosti života. Ta masa stoji na dispoziciji zakonodavcu onoliko koliko je i prirodan svet, tok reke, oblik nekog zemljišta, izdvajanje posebnih sorti grožđa i konja, vaspitanje dece na dispoziciji čoveka. U tome istorijskopravna škola ima načelnu dodirnu tačku sa školom prirodnog prava, zbog čega kod Bogišića ima značajnih mesta koja odgovaraju prirodnopravnim shvatanjima.²³ Ali istorijskopravna škola se ipak razlikuje od novovekovne škole prirodnog prava u tome što ontološku masu nije vezala za prazno umovanje koje će često mesne prilike i u mladosti naučene pravne institute nekritički izvikivati u sveopšta dobra i tekovine.²⁴ Prirodnopravna škola, kaže Bogišić, „pravo izvodi *a priori* iz subjektivnog mišljenja, ne obraćajući pažnju na istinske potrebe i odnose stvarnog života“.²⁵ Istorijskopravna je pak škola poklonik društvenog prava, kao embrionalnog stadijuma prava u svim porecima. Prirodnopravna škola u velikom broju slučajeva tvrdi da postoje gotova prirodna pravila koja treba da se primenjuju, dok istorijskopravna škola priznaje samo društvena ograničenja; ona ne razmišlja pravilima već konkretnim slučajevima koji treba pravo da se reše. Zbog te tri stvari sledbenici istorijskopravne škole po sili svojih ubeđenja borili su se protiv zakonskog pozitivizma, dok je obrnuto novovekovna škola prirodnog prava često držala da će svoja pravna stanovišta najbolje utvrditi i po svetu raširiti ako ih zakonodavac obavezujuće predvidi, i ako pravnici zatim te tobože prirodne zakone pozitivistički obožavaju i poštuju.

Celo stanovište istorijskopravne škole koje smo do sada uglavnom gledali prema Savignyjevom programu i po nekim uzgrednim Bogišićevim opaskama, došlo je vrhunski do izraza u Bogišićevom Opštem imovinskom zakoniku i nedovršenom spisu *Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori*.²⁶ Ehrlich će, kako smo videli, istaći da je Bogišić „sastavio jedini zakonik koji u celosti odgovara zahtevima koje je Savinji pred zakonodavca postavio“ i da je Opšti imovinski zakonik, za sebe uzet, remek-delo („Meisterwerk“).²⁷

²² Bogišić, Pristupno predavanje (fn. 8), str. 278.

²³ Up. Slobodan Perović, Prirodno pravo u Opštem imovinskom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru, preštampano u zbirci Bogišić o sebi i drugi o Bogišiću, Izabrana djela VIII, 1999, str. 260–285.

²⁴ Up. F.C. Savigny, Vom Beruf (fn. 11), str. 115.

²⁵ Bogišić, Pristupno predavanje (fn. 8) str. 272.

²⁶ Objavio ga je Tomica Nikčević u seriji Izvori srpskog prava, knj. 2, 1968 (v. gore fn. 21).

²⁷ Eugen Ehrlich, Grundlegung (fn. 10), str. 393.

U Opštem imovinskom zakoniku, u čl. 782 Bogišić će kratko reći: „temelj je, razumije se, i zakonu i zakonitu običaju, pravda i pravica“. To shvatanje prožima čitav gore pomenut spis o metodi i sistemu zakonika: „što se mene tiče, ja sam više sklon da priznam jedan jedini izvor prava, a to je [...] pravda i pravica“.²⁸ Zakoni i običaji samo su „skladišta“ pravila iscrpljenih iz pravde i pravice.²⁹ Ni sam Opšti imovinski zakonik kada je neko njegovo pravilo neumesno, ne obavezuje!³⁰

Za Bogišića pravda i pravica, ni u Zakoniku ni u drugim spisima, nije uopštena političko-socijalni pojam, kako je prema našoj savremenoj konvenciji, već strog rezon umesnosti, kako je i danas po nemačkoj konvenciji.³¹ Kod Bogišića *pravedno* znači *pravo (umesno)*, što se lepo vidi na jednom mestu u njegovom uputstvu za prikupljanje i opisivanje pravnih običaja, gde stoji:

„Na dosta mjesta ima odnošaja koje je narod radi okolnosti morao pripoznati [priznati] i poprimiti, a li sveudilj misli, da to ako jest nije sasvim pravedno (sic!). U tom slučaju neka se i protivni odnošaj opiše, i nek se napomene kako bi po narodnome mišljenju pravije (sic!) bilo.“³²

Ovakva pravna koncepcija je, dabome, izrazito sociološka, zato što je za nju svaki pravni zaključak ili pravilo ništavo, ako nije u skladu sa stvarnosti na koju se odnosi. I obrnuto, da bi sud bio pravno valjan neophodno je potpuno poznavanje odnosa o kojima se pravno prosuđuje i sudi. Bez sociologije i poznavanja stvarnosti pravo nije loše, već je izgubljeno. Zato Savinji i ponavlja da za njega nisu bitna pravna rešenja rimskih pravnika, jer bi se lako mogla odnositi na druge prilike, već metod upoređivanja pravnih instituta i stvarnosti po kome su klasični rimski pravници neprevaziđeni.

Bogišić je držeći se načela istorijskopravne škole utvrdio da su srpski i austrijski zakonodavci doneli potpuno neumesne propise o zadruzi. Bogišić će navesti desetine stavova i autora koji bi se svi lako oslobodili pogubne zablude da su zadruga i seoska inokoština dve vrste porodice, samo da su uzeli da celu stvar ispituju prema raspoloživim činjenicama.³³ Devet godina kasnije Bogišić će rezignirano primetiti, da ni posle njegovih upozorenja i obimne studije o oblicima porodice, u knjigama i zakonima ništa nije promenjeno.³⁴ Nijedan pravnik ili činovnik ministarstava nikada se nije pošao da utvrdi stvarne prilike i osobine zadružne porodice, da joj priđe kao realnom fenomenu; umesto toga propisi i studije rađeni su na osnovu nagađanja, generalizacija i nekritičkih podvođenja domaćih oblika porodice pod strane pravne institute iza kojih su stajale potpuno drugačije stvarne prilike:

²⁸ Bogišić, Metod i sistem (fn. 21), str. 250.

²⁹ Bogišić, gde i malopre; isto i u Zborniku (fn. 21), pristupna studija XXI.

³⁰ Bogišić, Metod i sistem (fn. 21), str. 263, 250–267.

³¹ Up. Metod i sistem (fn. 21), str. 257, 264.

³² Bogišićev Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji u narodu živu, u Književniku (časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku), br. 3 (1866), 600–613, na str. 613.

³³ Bogišić, O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata (1884), Izabrana djela IV, 2004, str. 61–88.

³⁴ Bogišić, Naučna istraživanja o uređenju porodice (fn. 19), str. 95–97.

„Auktoritativnost rimskog prava i postojana navika osnivanja, tijekom mnogih vijekova, svu naučnu radnju o porodičnom (pa i nasljednom) pravu na jednoj jedinosti forme porodice, imala je među ostalim, jednu veoma nenaučnu posljedicu. Mnogi su pravници još i danas uvjereni da [rimski] oblik o kome su oni toliko slušali s katedre i čitali u udžbenicima, u zakonima i njihovim komentarima, da taj upravni oblik i jest jedino racionalna forma porodice. Ta zaboga temelji su joj u rimskom pravu, a već su i vrapci po krovovima slušali da rimsko pravo i jest prava *ratio scripta*! Vi možete toj gospodi dokazivati koliko vas volja da i drugi oblici porodice opstojaju, i da se nahode u tvrdi životu, oni će vam odgovoriti, da forme koje se još sretaju u „neukog seljaštva“ treba doskora da se izjednače sa jedino spasonosnim, tj. jedinim njima poznatim tipom individualne porodice.“³⁵

Kao zakonodavac, Bogišić će, opet držeći se stanovišta istorijskoppravne škole, uvek nastojati da utvrdi „narodne“ predstave o nekom slučaju koji treba pravno da se uredi. Greše, kaže Bogišić, oni koji misle „da treba praviti, kriviti, tesati nogu prema cipeli, a ne krojiti čizmu k veličini i formi noge“.³⁶ Recimo, u civilistici je dosta interesantno pravno pitanje da li se prodaja može raskinuti ili čak naknadno poništiti kada stvar vredi znatno više nego što je ugovoreno da će kupac platiti, a uzmimo, prodavac i kupac to ne znaju. O ovom pitanju moglo bi u postupku pisanja zakona da se umuje u nedogled, bez da se dođe do rešenja, zato što odgovor ne zavisi od nekakve apstraktne ljudske pravednosti onoga ko umuje, već od toga kako se svêže odgovornost za poznavanje stvari u ugovornom odnosu i kakav je stav saugovarača o mogućnosti naknadnog (prijatnog) iznenađenja. Prodaje li prodavac stvar kupcu kao takvu, pa makar ispalo i da je lampa čarobna, ili se prodaja odvija tako što i kupac i prodavac sve misle i znaju da bi u slučaju nekih iznenađenja bilo umesno i da se učinjena razmena stvari za novac preispita. Zamislivo je i jedno i drugo, i ovde nije mesto da se Bogišićevo rešenje, koje je u skorije vreme napadnuto sa jednog tipičnog prirodnopravnog stanovišta,³⁷ brani ili pobija. Jedino što ovde želim je da ukažem na karakterističan *način* kojim je Bogišić iznetu dilemu rešio.

Za razliku od drugih zakonodavaca, Bogišić je nastojao da svoje rešenje nadoveže na stvarne predstave učesnika u pravnom životu Crne Gore.³⁸ On je utvrdio da narod drži onoga ko ne ispuni ugovor, pa makakve pogodbe ugovora bile, za „ništa čovjeka“,³⁹ a po jačem smislu to znači da narod ni ne pomišlja na poništenje već ispunjenog ugovora kada se ispostavi da stvar znatno više vredi nego što se mislilo. U Crnoj Gori ne može se „razbiti [ugovor] radi toga što je za neku stvar bilo dano manje“, nego „svak neka gleda kako i za koju cijenu prodaje“.⁴⁰ Tako je Bogišić došao do istog rešenja kao pisci nemačkog Građanskog zakonika, ali ne umujući, već pridajući zakonu svojstvo urednika pravnog života: u Opšti imovinskom zakonik ne predviđa poništenje ugovora u slučaju

³⁵ Bogišić, O položaju porodice i nasljedstva u pravnoj sistemi (1892), Izabrana djela IV, 2004, 19–59, na str. 54.

³⁶ Bogišić, Metod i sistem (fn. 21), 194.

³⁷ Mirjana Stefanovski, Bogišić između pravde i presdrasude, Pravni život 11/1997, 845–855, na str. 851.

³⁸ Vid. Bogišić, Pravni običaji u Crnoj gori, Hercegovini i Albaniji (postumno), 1984, str. 168, pitanje 16.

³⁹ Bogišić, Zbornik (fn. 21), 418–419.

⁴⁰ Bogišić, Pravni običaji u Crnoj gori, Hercegovini i Albaniji (fn. 38), str. 168, pitanje i odgovor pod rednim br. 16.

prekomernog oštećenja, kakav je slučaj sa našim važećim Zakonom o obligacionim odnosima (čl. 139). Bogišić je na taj način uspostavio organsku vezu između zakonskih naređenja i pravnih refleksa članova društvene zajednice, a za izuzetni slučaj u kome bi prevagnuo osećaj da je pravično što drugo, ima se primeniti opšti režim Zakonika i pravosuđa uopšte, koji dopušta sudiji da u slučaju kada bi primena zakona donela očitu nepravdu, sudi neposredno po pravdi i pravici.⁴¹

To je suština Bogišićevog pravnog rezonovanja – organsko stapanje državnog pravosuđa i društvene stvarnosti, pravnog rezonovanja učesnika u ekonomskim odnosima itd. No to ne znači da je Bogišić prihvatao sve onako kako je narod mislio. Brojni su slučajevi gde je Bogišić u Zakoniku zacrtao drugačije rešenje od onoga kome je narod naginjao. To su oni slučajevi u kojima je držao da je narodno shvatanje „zao običaj“ i da je sledstveno zakonodavac pozvan svojim sredstvima da kanališe ono što je zaista pravo.⁴² Otuda i u Opštem imovinskom zakoniku, upravo u tom smislu, stoji pouka: „Zao običaj nikad tvrd, nikad zakonit“ (čl. 990). Ali i inače, Bogišić je bio spreman da ne prihvati i vrlo starinske institute, samo kada mu se činilo da više ne odgovaraju savremenim potrebama. Takav je bio slučaj sa suponom, jednim starinskim ugovorom o zajedničkom držanju stoke i podeli prihoda, koji je Bogišić izgleda prvo hteo da prepusti zaboravu,⁴³ a zatim ga je ipak uredio u čl. 442–445 Opšteg imovinskog zakonika. Ustanovu zvanu stanak, Bogišić pak nije uvažio u zakonodavnom radu sa opaskom da je prevaziđena odnosno „prepotopna“.⁴⁴

Još je jedan jednostavan primer Bogišićevog pristupa ugovor o poklonu. Srpski građanski zakonik iz 1844. u § 561 uređuje davanja poklona, a zatim u § 567 i mogućnost povraćaja poklona u slučaju grube nezahvalnosti poklonoprimeca. Slično rešenje sadrži i Austrijski građanski zakonik koji je važio u najvećem delu Jugoslavije. I mislio bi čovek baš fino i smisleno; ali ne i za Bogišića i istorijskopravnu školu! Bogišić je zaronio u društvene odnose i uvideo da takvo rešenje odgovara samo jednoj vrsti poklona, i da su stariji zakonodavci redom generalizovali to rešenje, nametnuvši ga tako i tamo gde generalizaciji nije bilo mesta i gde je drugo rešenje bilo umesno. Kod poklona koji se daju kao kakvo dobročinstvo, da neko recimo ne bi bio u oskudici, ili da bi umetnik imao od čega da živi i stvara, Bogišić je u čl. 487 II Opšteg imovinskog zakonika predvideo povraćaj zbog grube nezahvalnosti, što ima smisla. Ali isto tako ima smisla što je izdvojio takozvane remuneratorne poklone, koji se daju iz obzira prema već učinjenoj usluzi. Za takve poklone čl. 489 OIZ isključuje povraćaj kada je poklon učinjen kao izraz zahvalnosti za spašen život ili „znatan deo imanja“. Ovde je ukratko reč o tome da je u apstraktnoj definiciji ugovor o poklonu svuda isti, ali da istorijskopravna škola zahvaljujući svom kritičkom metodu vidi da je poklon kao socijalni čin od slučaja do slučaja nešto posve drugo.

---

⁴¹ Bogišić, Metod i sistem (fn.21), str. 263.

⁴² Gde i malopre, ali na str. 261.

⁴³ Isto, str. 267.

⁴⁴ Bogišić, Metod i sistem (fn. 21), 208.

Ovi problemi prekomernog oštećenja kod prodaje i povraćaja poklona mogu čitaocu delovati sitno i kao neka pitanja koja se i redovnim pravnim radom i razmišljanjem mogu rešiti, samo ako postoji odgovarajuća pravna postavka. Ali pomisli li čovek samo da je pravo satkano od hiljada i hiljada ovakvih pitanja, i da ih je ponekad, kao što je bio i Bogišićev poziv prilikom izrade Opšteg imovinskog zakonika, neophodno sve rešiti na jednom mestu, onda je i na dohvat ruke da je taj zadatak rešiv ili površno, tako što bi se ignorisale stvarne prilike i slepo uzela tuđa rešenja, ili suštinski, tako što bi se sistematično prikupila građe o pravnom životu, njegovim potrebama, shvatanjima i mogućnostima. To je jedan od razloga što će Bogišić za potrebe zakonodavnog rada vrlo rado koristiti sređene upitnike.⁴⁵

*

Osvrnimo se sada još začas na istorijski karakter Bogišićevog pravca. Danas je kod nas široko rasprostranjeno ubeđenje da je istorijskopravna škola u tesnoj vezi sa *istorijom prava* iliti *pravnom istorijom* kao disciplinom. Bilo je pokušaja da se Bogišićev „istorijski“ pravac neposredno veže za profil savremene pravne istorije.⁴⁶ Ali naziv ove škole je varljiv, pa je već i sam Savinji držao da je delom neprikladan.⁴⁷

Sledbenici istorijskopravne škole istraživanja koja mi danas smatramo istorijskim i čije je cilj da neposredno rasvetle pravo neke epohe, ne nazivaju istorijskim, već koriste naziv „starinarska istraživanja (antiquarische Forschung)“ i „antikvarna pravna nauka (antiquarische Rechtswissenschaft)“.⁴⁸ Oni znaju da postoji disciplina pravna istorija (Rechtsgeschichte), ali sami misle da ne pripadaju toj disciplini, već tzv. istorijskoj jurisprudenciji (historische Rechtswissenschaft).⁴⁹ Nije li tu udario prizvuk grčke reči *ἱστορία* (*historía*), koja znači „istraživanje, znanost“, a ne „povest, prošlost“? Onda bi istorijskopravna škola bila prosto iskustvena ili naučna škola prava, što joj po programskoj kritici francuske pravne škole i uopšte sadržaju koji joj je u knjižici *Vom Beruf itd.* dao Savigny⁵⁰ najviše i odgovara.

U današnjem smislu, pristalicama istorijskopravne škole biće prebacivano da su slabi i manjkavi istoričari. Oni su, tako su mislili Ihering (Jering) i drugi kritičari, toliko opsednuti idejom da izučavanjem prošlosti pravnih instituta i pravnog poretka mogu dobiti zaključke o sadašnjosti i pravnim pitanjima koja rešavaju, da zapravo nastojeći da na jedan ili drugi način reše aktuelni problem, uzmu i ugrađuju sadašnjost u prošlost kako bi je zatim kao argument za rešenje koje zastupaju

⁴⁵ Vid. Novo Vujošević, Kritičko promišljanje Bogišićevog metoda anketiranja, Glasnik odj. dr. nauka CANU 6 (1989), 97–115.

⁴⁶ Up. Nina Kršljanin, O naučnoj obradi istorije slovenskoga prava nekad i sada, Bogišićeva spomenica (fn. 2), knj. 1, 433–455; v. i Srećko Kostić, Bogišić i sociologija (fn. 4), str. 170..

⁴⁷ Stephan Meder, Rechtsgeschichte, 4. izd. 2011, str. 295.

⁴⁸ Up. Meder, kao malopre, na str. 298, 300, 316.

⁴⁹ Tako stoji i kod Bogišića, u njegovom Pristupnom predavanju (fn. 8), na str. 273: „mješajući pojam istorijskog prava sa istorijom prava“ itd.

⁵⁰ Vid. gore, fn. 11.

upotrebili.⁵¹ Najcenjeniji nemački proučavalac novije istorije privatnog prava, čuveni Franz Wieacker tvrdiće zbog toga da je pravna istorija u pravom smislu utemeljena tek oko 1880. godine. To vreme pada 70 godina nakon Savignyjevog istorijskopravnog programa; u doba kada su velikani prve, a i druge generacije Savignyjeve škole uglavnom već bili mrtvi.⁵²

Da je i inače u 19. veku dolazilo do artikulacionog preklapanja između sinhronijskog i dijahronijskog diskursa stoji na dohvat ruke i vidljivo je na nekim mestima neposredno i kod samog Bogišića.⁵³ Da li će se sve što se sazna o nekoj pojavi staviti u njenu prošlost i njeno objašnjenje tražiti u predašnjem zbivanju i istorijskim uticajima ili će se pred um staviti živa predstava o međusobnim dodirima i uticajima, stvar je konvencije i naučne paradigme. I u ekonomiji će se istorijskom školom zvati onaj pravac koji obraća pažnju na stvarne ekonomske potrebe i prilike u određenom predelu ili državi. Nije slučajno što će isto onako kao što je Gneist govorio da je istorijskopravna škola sociološki pravac, biti u ranom periodu sociologije, obrnuto, istoričara koji će tvrditi da je sociologija istorija. Tako je pisao Fustel de Coulanges, poznati francuski istoričar:

„Pre nekoliko godina izmišljena je reč *sociologija*. Reč *istorija* ima isto značenje i označava istu stvar, barem za one koji dobro razumeju. Istorija je nauka o društvenim činjenicama, a to je isto i sociologija.“⁵⁴

Ovde nas, razume se, ne interesuje da li je Fustel de Coulanges bio u pravu; bitno je da su Bogišićevi savremenici osećali određeno pojmovno preklapanje. I sam Bogišić bio je svestan sociološkog karaktera svog „istorijskog“ pravca. U poznatom radu *O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata*, ispitivaće uređenje naše seoske porodice i primetiti:

„blagodareći prirodi izvesnih sastavnih elemenata ove porodice, koji su izazivali refleksije kako u istorika pravnika tako i u sociologa uopšte (sic!), nijedna druga socijalna ustanova slovenska, izuzimajući ruski mir, nije bila toliko predmet studija piscima Zapadne Evrope“!⁵⁵

---

⁵¹ Stephan Meder, Wie „geschichtlich“ ist die Historische Rechtsschule, in: Festschrift für Detlef Liebs, 2011, str. 434 f.

⁵² Franz Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 2. izd. 1967, str. 420, 416 ff.

⁵³ Up. Bogišić, O važnosti sakupljanja narodnijeh pravniñeh običajaja kod Slovena, u *Književniku* (časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku), br. 3 (1866), 1–47, 161–241, 408–476, na str. 6–7, gde govori kako su pravnici najbolji istoričari i obrnuto.

⁵⁴ Ovako stoji u predgovru njegovog dela *L'Allee et le domaine rural pendant l'époque mérovingienne*, 1889, str. IV-V: „On a inventé depuis quelques années le mot »sociologie«. Le mot »histoire« avait le même sens et disait la même chose, du moins pour ceux qui l'entendaient bien. L'histoire est la science des faits sociaux, c'est-à-dire la sociologie même“. Bogišić jednu poznatu knjigu ovoga pisca pominje u odgovoru Leontoviću: O obradi običajnog prava, u zbirci *Pravni članci i rasprave V. Bogišića*, knj. 1, 1927, 51–96, na str. 84, fn. 28.

⁵⁵ Bogišić, *O obliku nazvanom inokoština* (fn. 33), str. 64. U francuskom originalu stoji: „qui ont suscité des réflexions aussi bien chez les historiens du droit que chez les sociologues en général“ (D'une forme particulière de la famille rurale chez les Serbes et les Croates, *Revue de droit international et de législation comparée* 1884, 374–409, 379).

U svom pristupnom predavanju, kada je postao profesor 1870. u Odesi, Bogišić će se dosta kritički osvrnuti na dostignuća istorijskoppravne škole. Ko pažljivo pročita tekst tog predavanja videće međutim da je Bogišić u svim osnovnim pitanjima stao u odbranu ove škole koju naziva svojom, odnosno „našom“⁵⁶, i jedino joj zamera da sopstvena načela i zahteve nije poštovala u praksi. Kaže da se „neuspješnost naše škole sastoji u načinima istraživanja i obradi predmeta“⁵⁷, odnosno da ona, prema današnjim merilima, nije dovoljno i stvarno bila sociološka!⁵⁸

Isto je celoj istorijskopravnoj školi zamerio i Ehrlich, kada je nastojao da objasni zbog čega se ova škola ne može smatrati utemeljivačem sociologije prava. Po njemu, osnivači ove škole, nikada nisu pokušali da rade prema načelima koja su postavili, nikada nisu ni pokušali da neposredno ispituju običajno pravo Nemačke itd.⁵⁹ No Ehrlich je zatim, izgleda ne shvatajući da Bogišićev rad suštinski (genetički) pripada postavkama ove škole, utvrdio da je jedini čija bi praksa i naročito zakonodavna praksa odgovarala zahtevima istorijskoppravne škole – Bogišić!⁶⁰

U Bogišićevoj „Autobiografiji“, koju su zapisali i priredili Rafo Marić i Stijepo Kobasica, postoji jedno značajno mesto koje neposredno opisuje naučni kontekst Bogišićevog sociološkog interesa. Bogišić je bio nezadovoljan stanjem izučenosti prava kod Slovena. Pod utiskom učenja koja je slušao na pravnim fakultetima i podstaknut naročitim slovenskim prilikama zaključio je da je neophodno da se materija nadalje ispita neposrednim proučavanjem pravne stvarnosti. Sa jedne strane su dakle bili Maciejowski i drugi istraživači slovenskog prava kod kojih je preovladavala „patriotična želja“, dok je na novom, kritičkom stajalištu bio Bogišić:

„S druge strane je Bogišić, čiji je um više naklonjen kritičkom radu, primio svoju znanstvenu naobrazbu na najznamenitijim visokim školama Evrope, gdje je neprestano bio u dodiru sa najčuvenijim ondašnjim profesurima (Stein, Laboulaye, Ihering, Bluntschli i ostali). Na taj je način on imao prilike da uporedi nauke različitih učitelja, osobito što se tiče rimskog prava, kojim se je on u svojoj mladosti veoma bavio, i da se dotakne pogrešaka i praznina, koje su se pokazivale u učenju civilnog prava. Učenje, sveže, odnošaji, upoređivanja i refleksije njegove dovedoše ga neizbježno do uvjerenja, da se u znanstvenom proučavanju prava svih slavenskih naroda mora ići sasvim drugim putem, i to putem strogo pozitivnih opažanja, metodom indukcije primijenjenom u najširem opsegu. Ova metoda, kojoj se najviše opire zloupotreba generalizacije, vodi k specijalizaciji izučavanja s obzirom na vrijeme i prostor, kao i odnosno različitih dijelova prava. Svakako taka metoda sili na dugu i tešku radnju prije no što će se postići cilj, tim više to se nije moguće ograničiti na same fenomene pravnog života, a da se u isto doba ne opažaju i druge sociološke činjenice, s kojim stoje u vezi.“⁶¹

⁵⁶ Bogišić, Pristupno predavanje (fn. 8), str. 276, takođe i str. 283; up. i u Zborniku (fn. 21), str. XXXVI.

⁵⁷ Pristupno predavanje (fn. 8), isto gde i malopre.

⁵⁸ Pristupno predavanje (fn. 8), pogledati ceo tekst, posebno str. 274-275, 276-279, 280, 283, 285; naročito valja videti i Zbornik (fn. 21), str. XVIII-XIX, XXI-XXII, XXX.; up. i rad Povodom crnogorskog građanskog zakonika (1885/1886), Izabrana djela IV, 2004, 5-17, na str. 13.

⁵⁹ Eugen Ehrlich, Grundlegung (fn. 10), str. 26 f., 391 ff.

⁶⁰ Ehrlich, kao i malo pre, na str. 391-393.

⁶¹ Bogišićeva „Autobiografija“, Izabrana djela IV, 2004, 415-470, na str. 447.

Ovaj citat ukazuje na značajnu vezu između Bogišićevog naučnog rada i slovenskih specifika, o čemu mora biti reči; i biće pod tačkom 4.

2. O pojmu prava kao središnjem ishodištu sociološkog interesa kod Bogišića

Cvetko Kostić je, kada je 1958. godine ispitivao odnos Bogišića i sociologije, na klasičan način pokušao da odredi Bogišićev sociološki rad putem metoda i predmeta kojim se Bogišić bavio.⁶² U pogledu predmeta Kostić je najpre analizirao Bogišićev *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena* i došao do zaključka da mnoga tamo obrađena pitanja sa odgovorima kao da nemaju pravni, pa ni etnološki karakter, već da pripadaju sociologiji. Tu je na primer Kostić ubrojao pitanja o susedstvu, o tipovima porodice, kao i ona koja se tiču zabranjenih ponašanja, držeći da je Bogišić zapravo ispitivao socijalnu patologiju.⁶³ Glavni razlog okolnosti da Cvetko Kostić nije prepoznao neposredni pravni karakter svih Bogišićevih pitanja verovatno leži u činjenici da je taj naš pisac pošao od sasvim drugog pojma prava negoli Bogišić.

Stvar koja je ovde po sredi ja sam već nagovestio, ali je sada i red bude razrađena. U našoj pravnoj nauci, ali i u celom društvu, danas je uobičajno da se pravo shvata kao skup državnih pravila, kao skup normi koje država sankcioniše svojim monopolom fizičke sile.⁶⁴ Od takvog shvatanja je biće pošao i Kostić, a ono je u najskorije vreme upečatljivo došlo do izraza u beogradskom zborniku *Norma – nomos*, gde su priređivači pošli od pretpostavke da su obuhvatanjem pojma norme, kao nekom kapom, obuhvatili pravni fenomen u celini.⁶⁵ Ovde, razume se, nije mesto da se ovakav pojam prava kritikuje i da se iznose njegove mane i prednosti. Za potrebe ovog rada dovoljno je videti da je Bogišić imao *sasvim drugačiji* pojam prava, što je moralo voditi i potpuno drugačijem interesu za pravni život od onog koji imaju pravni pozitivisti.

Na ključnu razliku između našeg današnjeg pojmanja prava i Bogišićevog pojma prava, prva je bez pozitivističkih predrasuda ukazala Mirjana Stefanovski.⁶⁶ Rimljani, kod kojih je zgodno da objašnjenje počne, behu pravni kazuisti, a to ne znači ništa drugo do da o slučaju nisu sudili prema gotovim normama/pravilima, već prema svim odlikama slučaja i momentima ili toposima koji bi kao argumenti za jedno ili drugo

---

⁶² Cvetko Kostić, Bogišić i sociologija (fn. 4), str. 170 i passim.

⁶³ Gde i malopre, na str. 171.

⁶⁴ Up. pregled stavova u mom radu O jezičkom prelamanju pojma prava, u Bogišićevoj spomenici (fn. 2), knj. 1, 247–260, na str. 249 fn. 4. Primera radi: Lukić, Uvod u pravo, 12 izd., 1995, 41, 63; Osnovi sociologije, 18. izd. 1994, 246; Sistem filozofije prava, Sabrana dela IV, 1995, 339.

⁶⁵ Vid. Petar Bojanić/Miljana Milojević, *Norma – nomos*, 2011.

⁶⁶ Mirjana Stefanovski, Bogišić između pravde i predrasude (fn. 37), 845–855. Ovaj oštrouman rad nije mi bio poznat kada sam o istoj stvari pisao u mom članku *O jezičkom prelamanju pojma prava* (v. gore fn. 64). Sa prof. Stefanovski ne slažem se u određenju pojma pravednog i pravičnog kod Bogišića, a takođe ni oko prirodno-pravne kritike Bogišića i pokušaja da se on odredi kao utilitarista.

rešenje iskakali i međusobno se potirali. Rimljani ljudske odnose, konkretne kupovine i prodaje, najam jedne ili druge stvari, porodične razmirice, deobu imovine, svaki slučaj u kome treba da se naknadi šteta nastoje da posmatraju na jedan naročit način, trudeći se uvek da uvide šta je od slučaja do slučaja *pravo iliti umesno*.⁶⁷ Celu tu delatnost i poredak tih misli koje su podređene rezonu prāvog tj. umesnog, oni će nazvati *pravo* odnosno *ius*. O pravu kao skupu normi Rimljane ne govore, jer su i norme iliti pravila vredne samo ukoliko sadrže umesna rešenja za pojedinačni slučaj. Paul kaže: „*non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est regula fiat*“, što znači da ne daju pravila pravo, nego da pravo – kao razrađeni rezon umesno-prāvog – daje pravila.⁶⁸

Tako shvaćeno rimsko pravo preneto je u učenje istorijskopravne škole, pa zatim u naučnom obliku i do Bogišića kao njenog sledbenika. Već je Savinji, o kome je dosta reči bilo, kategorično isticao da ga ne interesuju rešenja do kojih su rimski pravници došli, već njihov metod od koga i savremena pravna nauka mora da počne.⁶⁹ Savignyja, drugim rečima, ne interesuje koja su prava, recimo, rimski pravници priznavali prodavcu, a koja kupcu neke stvari, već ga interesuje na koji način bi, upravo prema rezonu prāvog i razrađenoj dogmatici, utvrdili prava i obaveze koje prodavac i kupac od slučaja do slučaja imaju.

Navedeni pravni koncept neposredno određuje odnos pravnika prema društvenoj strani pravnog fenomena. Ako se pravo ne shvati kao skup pravila odnosno normi koje se *primenjuju*, već kao jedna otvorena celina nastojanja da se svaki pojedinačni slučaj, dabome i s obzirom na doneta pravila i neophodnosti pravne sigurnosti, reši *pravo-umesno*, onda je koncepcija jurisprudencije koja počiva na takvom shvatanju prava već po definiciji sociološka. U tom pogledu bio je i Kostić⁷⁰ upravo da su mnoga pitanja koja je Bogišić u anketi postavio bila zapravo „sociološka“, ali to su bila sociološka pitanja pravnika, a ne nekakav zasebni sociološki trud koji bi nezavisno stajao uz pravna nastojanja.

Takva jurisprudencija ne čami ni u knjizi, ni u apstraktnoj misli i normi, već je posadena u sred društvene interakcije. Ona je bez prekida iskustveno potkovana slučajevima o kojima presuđuje, i ti slučajevi je ne interesuju površno, već je uvek zanima ceo kontekst: kako se šta zbilo, kako se inače stvari u sličnim krugovima ljudi zbivaju, da li je ranije bilo sličnih slučajeva i šta se o njima mislilo itd. Nije nužno, ali je sasvim razumljivo da će kod Bogišića zato težnja da u svakoj prilici prikupi što više iskustvene građe izrasti nečujno i prirodno, dok će obrnuto, kod Ehrlicha, u jeku pravnog pozitivizma, sličan korak biti kao neka naučna revolucija. Karakterističan je sud koji je Savinji izrekao za rimske pravnike i njihovu jurisprudenciju:

---

⁶⁷ Opširno je o rimskom shvatanju prava nedavno pisao Antun Malenica, Pojam prava u klasičnoj rimskoj doktrini, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu 3–4/2006, 331–345.

⁶⁸ Tako u Digestama, 50, 17, 1.

⁶⁹ Savigny, Vom Beruf (fn. 11), 28, 30–31, 35, 39, 49, 62.

⁷⁰ Vid. gore fn. 61 i 62.

„Pravo ne postoji izdvojeno, ono je prevashodno sam život ljudi, sagledan iz jednog naročitog ugla. Kada se pravna nauka otkazi od tog svog predmeta, naučna delatnost će nastaviti sasvim jednostranim putem, na kome neće biti praćena odgovarajućim sagledavanjem samih pravnih odnosa; nauka će u tom slučaju moći da dostigne visok stepen formalne izobraženosti, a da pritom ostane potpuno mimo stvarnosti. Upravo iz tog ugla izgleda da je najbolji metod rimskih pravnika. Ako bi im se dao slučaj da ga ocene, oni bi ga prvo sagledali što je životnije moguće; predložili bi nastanak nekog odnosa i kako se postepeno razvijao. Oni bi svaki slučaj tako sagledali, da bi se činilo da baš taj slučaj stoji u osnovi cele njihove nauke, i da ona baš tu oko tog slučaja poniče. Tako će njima teorija i praksa u stvari biti jedno te isto. Njihova teorija spuštena je do ravni pojedinačnog slučaja, a praksa im pak stalno prelazi u više saznanje – nauku (Wissenschaft). U svakom načelu [pravilu] oni istovremeno vide i slučaj u kome će ono biti primenjeno, a u svakom pravnom slučaju pronalaze pravila koja ga određuju. Oni sa lakoćom prelaze iz opšteg u posebno, i iz posebnog u opšte; u tome su očiti majstori. Njihova prava vrednost leži upravo u toj metodi iznalaženja prava (das Recht zu finden und zu weisen), jer će njihova veština, drugačije nego kod germanskih suđa, sa jedne strane biti ujedno izobražena u naučno saznanje i sistem, i sve to bez da izgubi iz vida stvarnost i život (ohne die Anschaulichkeit und Lebendigkeit einzubüßen)...“⁷¹

Pogrešno bi međutim bilo misliti da se Bogišić sa ovakvim strogim jurističkim shvatanjem prava, koje će podstaći njegov sociološki interes, susreo tek na studijama u Nemačkoj. Nezaboravna je zasluga starih rimskih pravnika što su ovakvu koncepciju uobličili i utvrdili. Ali van nekih naročitih prilika, kakve su zavladaile u drugoj polovini 19. veka u obliku etatizma, shvatanje prava o kome je bilo reči je jedino istorijski i antropološki potvrđeno. O tome svedoči i jezički izraz za pravo u svim slovenskim, romanskim i germanskim jezicima osim engleskog. Reč je *právo* izvedena od prideva i priloga *právo*. To su za svoju reč *ius*, mada bez morfološke akuratnosti, znali još i sami Rimljani. U prvoj knjizi *Digesta* iz velike Justinijanove kodifikacije, kao neki predgovor stoji Ulpijanov krik: „*iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat. est autem a iustitia appellatum; nam, ut eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi*“. Tojest: Onaj koji se dao pravnim poslovima treba najpre da zna odakle dolazi reč *pravo* (*ius*); naime *pravo* (*ius*) nazvano je po *pravičnosti* (*iustitia*); što ono Celz tačno kaže, pravo je znanost i zanat dobrog i *právog*.

Prva glavna odlika tog pravnog shvatanja je da pravo samo ono što je prema prilikama slučaja umesno i *u tom smislu* pravično. Naspram toga ostaje široko carstvo ne lošeg ili nepravednog prava, već čistog *neprava*. Taj smisao nalazimo i u jednoj pravnoj posloviči kod Bogišića: „i đavo zna, što je pravo (ali neće da čini)“.⁷² Druga je bitna karakteristika ove koncepcije da se za stecište pravne aktivnosti ne drže zakonodavni rad i zakoni, koji bi se zatim u praksi „primenjivali“, već da se naprotiv srž *prava* vidi u pravnom životu, u ugovorima koje ljudi zaključuju, u nastojanju sudija i upravnih radnika da ispravno postupe; zakoni su samo podređeni osnovnom cilju čitavog tog rada – umesnom (pravom, pravičnom) postupanju u svakom pojedinačnom slučaju.

Mirjana Stefanovski nedavno je kritikovala tumačenje jedne odredbe Dušanovog zakonika koje je do sada bilo „prožeto duhom novovekovnog

⁷¹ Savigny, *Vom Beruf* (fn. 11), str. 30–31.

⁷² Bogišić, *O važnosti sakupljanja* (fn. 52), str. 16.

pravnog pozitivizma“, i pokazala da je prema srednjovekovnom vizantinskom i srpskom shvatanju čitav pravni fenomen, od zakona kao opšteg akta do presude, bio vezan za rezon ispravnog, odnosno upravo pravog: „Ono što je rđavo presuđeno ili ustanovljeno svagda ostaje izvan prava, pa ni samom zakonskom zapovešću ne može dobiti pravnu vrednost. Ni snagom sudske presude ni zakonskom silom zakona ne može se usidriti u pravu i utvrditi u važnosti ono što je moralno neispravno“. ⁷³

Bogišić je već u jednom od svojih najranijih dela lapidarno napisao: „Grci raspravljahu svoje pravne razmirice ex aequo i bono kao i Sloveni“. ⁷⁴ U jednom značajnom svedočanstvu opisao je sudbinu zakona u Crnoj Gori koji nikada nije stavljen van pravne snage, ali čije odredbe se već godinama nisu primenjivale, jer nakon previranja više nisu bile umesne. Uz to je Bogišić zapisao sledeće: „i vladajući krugovi u Crnoj Gori posve su moga mijenja da je *glavna volja* zakonodavca da se dijeli pravda, a način kojim će se ta glavna cijelj pravosudija postići i glavna volja zakonodatelja biti izvršena, to je pitanje uzgrednog zamašaja“. U tom Bogišićevom izlaganju ogleda se čitava suština njegovog pravnog stanovišta; ono se u pogledu navedenog crnogorskog zakona nastavlja ovako:

„Pri ispitivanju njih samih [crnogorskih senatora] o cjelishodstvu i primjeni pojedinih članaka na praktiki, ubijedih se da iz svega Zakonika još se primjenjuju samo dva ili tri članka, a sve ostalo ili je bilo praktikom izmijenjeno ili posve izašlo iz upotrebe. To mi naročito potvrdiše i dva moja davaoca podataka. Ali ni oni ni sam knjaz, koji mi potvrdi sve što mi oni kazaše, ne mogahu da pojme da je time povrijeđen autoritet zakonodavčeve volje, jer, kako je kazano, uprav glavna njegova volja i jest da bi pravda bila nepovrijeđena na svaki slučaj, pa ma kojim se načinom ta cijelj postigla, baš i zanemarenjem hitno i rđavo sastavljenog zakona.“ ⁷⁵

Uzmimo sada i jedan primer. Kada zakonodavac u čl. 154 I Zakona o obligacionim odnosima propiše da je lice koje je prouzrokovalo i skrivilo štetu dužno da je nadoknadi („ko drugom prouzrokuje štetu dužan je nadoknaditi je, ukoliko ne dokaže da je šteta nastala bez njegove krivice“), onda za pravnika pozitivistu ovde uopšte i počinje svaka priča o naknadi štete, i za njega se naknada zaista i duguje i šteta nadoknađuje zato što tako u čl. 154 Zakona piše. Ali ne i za istorijskopravnu školu. Za Savignyja i Bogišića zakonodavac je u ovoj odredbi i drugim odredbama o naknadi štete samo ispeglao, doradio i *apstraktno* propisao ono što društvo i ovako *od slučaja do slučaja* priznaje i zahteva. Kada bi zakonodavac propisao da niko nikom ne duguje naknadu za štetu koju pričinu, i ako bi uzmimo bogati komšija iz obesti srušio šupu siromašnom susedu, onda bi se pripadnici istorijskopravne škole samo slatko nasmejali, utvrdili da je zakonodavac koji apstraktno ne priznaje naknadu štete pravna nezalica i dosudili naknadu oštećenom susedu zbog toga

---

⁷³ Mirjana Stefanovski, Vrednost zakona prema Dušanovom zakoniku, u zborniku: Srednjovekovno pravo u Srba u svetlu istorijskih izvora, Beograd 2009, 35–56, citat je na str. 38.

⁷⁴ Bogišić, O važnosti sakupljanja (fn. 52), str. 4

⁷⁵ Bogišić, Metod i sistem (fn. 21), str. 265–266, 220.

što je tako pravo i umesno. Inače bi sud umesto pravde delio nepravdu, a to je za istorijskopravnu školu – nečuveno.⁷⁶

Ako recimo u nekom mestu među alasima postoji nesporazum ko i gde može da parkira čamac, ko kada sme da isplovi i gde može mrežu da postavi, ili ako među prodavcima na pijaci postoji nesporazum o mestu prodaje ili načinima na kojima ponuda dozvoljeno sme da se čini, onda ti ribari i seljaci tražeći pravno razrešenje ciljaju na to da se razjasni neka finesa, neko pravo, prema predstavama o pravu i pravici po kojima se oni i ovako vladaju i prema onome što je u njihovom odnosu i ovako uobičajno. Ako se pak u tim odnosima kabadahijski primenjuju državni zakon koji te prilike ne poznaje, sud na osnovu njega će biti možda formalno ispravan, ali za te ljude neće predstavljati pravo već nepravu. To je suština težnje istorijskopravne škole da prizna „običajno pravo“ kao izvor prava i to je pozadina svih onih pojedinosti koji Nemci danas guraju pod tumačenje ugovornog odnosa, putem koga često stavljaju (dispozitivne) odredbe zakona van primene i tamo gde saugovarači takvu pogodbu u datom slučaju nisu učinili.

3. O modernizaciji Bogišićevog diskursa u Odesi i u pariskom periodu

Nakon studija, 1860–1865, i dosta udobne službe u bečkoj Dvorskoj biblioteci, 1863–1868, Bogišić će raditi kao školski nadzornik u Banatskoj vojnoj krajini, gde će u toku 1869. prihvatiti ponuđenu mu katedru za istoriju slovenskog prava na Univerzitetu u Odesi. Već iste godine on će postati ruski činovnik i profesor. Ali, kako mu je ruska vlada ostavila naročit semestar da se u inostranstvu pripremi za dalji rad i predavanja, Bogišić će katedru u Odesi stvarno preuzeti tek 1870. godine.⁷⁷

U tom naročitem periodu pre dolaska u Odesu, Bogišić će pripremiti *pristupno predavanje*, u kome će prvi put u plan staviti opaske o „čvrstoj građi“, o „stvarnoj istorijskoj osnovi“,⁷⁸ o tome da se „pojavilo (se) saznanje o neophodni otkrivanja i proučavanja opštih istorijskih zakona“.⁷⁹ Reći će i sledeće: „Mi smatramo da ako želimo da istorija prava dostojno ispuni svoj zadatak, ona mora da uz opisnu funkciju stvarne istorije prihvati i eksperimentalni metod fizike“.⁸⁰

Ove očito pozitivističke topose koji se u poređenju sa ranijim radovima ističu kao neka novina, Bogišić po svoj prilici nije crpeo neposredno iz

---

⁷⁶ Up. Bogišić, gore fn. 19. Up. Metod i sistem (fn. 21), str. 263. U Nemačkoj sudska praksa i danas koristi ovaj topos; up. u mom radu O pojmu prava u Nemačkoj i kod nas, u zborniku Vasiljević/Čolović, Uvod u pravo Nemačke, na str. 21–35.

⁷⁷ O tom periodu najiscrpnije pisao je Niko Martinović, Valtazar Bogišić, I – Istorija kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori, 1958, str. 30–38.

⁷⁸ Bogišić, *Pristupno predavanje* (fn. 8), str. 274.

⁷⁹ Na str. 284.

⁸⁰ Na str. 283, sravnjeno sa ruskim originalom (О научной разработкѣ исторіи славянскаго права, 1870, str. 13).

tekuće naučno-filozofske rasprave. Iz rasporeda izvora u pristupnom predavanju, kao i iz naročitog konteksta pripremnog perioda koji mu je dat, vidi se da je Bogišić nastojao da se osloni na Rudolpha Jheringa i njegovu knjigu *O duhu rimskog prava itd.*⁸¹ Osim toga zanimljivo je da je na jednom mestu uzgredno ukazao na knjigu Henryja Buckla, uz opasku da se „pojavilo nekoliko uzvišenih umova koji su nastojali da otkriju opšte zakone“.⁸²

Cela stvar je dosta teška za praćenje, i to posve zato što je Bogišić iz Jheringa iscrpeo nekoliko stvari koje su mu odgovarale i stavio Jheringa u kontekst istorijskoppravne škole iako je sam Jhering istoriju razumeo u drugačijem smislu. Otuda u ovom prevažnom Bogišićevom radu ima i protivurečnosti. Dodatno je, dabome, razumevanje ovog teksta otežano činjenicom da je reč o pristupnom predavanju, pa je i retorika na više mesta podešena želji govornika da ostavi utisak da će predavati i podučavati „à la mode“.

Pojava navedenih novina u Bogišićevom pristupnom predavanju mogla bi osim ličnog interesovanja biti i odraz bečke društvene klime. Barem u onom najširem smislu u kome se po knjižarama zasebno ističu napredne knjige i javno mnjenje uobražava da su neke naučne postavke naročito moderne. Bogišić je pre odlaska u Odesu srazmerno dugo živeo u Beču (1860, 1861–1868) i upravo se u taj grad vratio kada je trebalo da pripremi predstojaća predavanja.⁸³ A to je valjda u Beču bio baš onaj period („druga polovina devetnaestog veka“) koji su slavili pripadnici Bečkog naučnog kruga. Oni su, naime, govorili da je u drugoj polovini devetnaestog veka Beč odlikovala naročita društvena i politička atmosfera, povoljna za razvoj induktivnih i drugih kritičkih postavki koje su kasnije taj poznati krug bečkih pozitivista svezale.⁸⁴

Za razliku od pristupnog predavanja, Bogišićevo redovno predavanje iz istorije slovenskog prava je sačuvano, ali za sada nije objavljeno. Solovjev je pregledao rukopis i podrobno izvestio da ima nekoliko stotina stranica, a čini se da je pripremljen u istom duhu kao i pristupno predavanje.⁸⁵ Na osnovu delova i pojedinosti koje je Solovjev preneo, utisak je da je Bogišić u predavanju, ne u negativnom smislu, obrnuo celu istorijskoppravnu školu naopačke, nastojeći ne više da pođe od pravnih instituta i da ih „istorički“ razjašnjava, već da, kako je hronološki ispravno, prvo opiše čitav kulturni kontekst pravnog fenomena koji zatim od slučaja do slučaja uslovljava oblik i sadržinu pravnog ponašanja kod slovenskih naroda. Naročito se u svetlu diskusije koja je vođena u 20.

---

⁸¹ Rudolph Ihering, *Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung*, knj. 1, 1866.

⁸² Bogišić, *Pristupno predavanje* (fn. 8), 284. Knjiga je Buckleova: *History of Civilization in England, 1860 (1857–1861)*.

⁸³ Niko Martinović, (fn. 77), str. 32.

⁸⁴ Vid. programsku knjižicu *Wissenschaftliche Weltauffassung der Wiener Kreis* herausgegeben vom Verein Ernst Mach, 1929, str. 10.

⁸⁵ Aleksadnar Solovjev, *Bogišićeva univerzitetska predavanja*, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 5/XXXV (1937), 385–396.

veku čini interesantan jedan isečak koji ujedno potvrđuje da pojam prava istorijskopravne škole nosi sociološku tendenciju:

„Pravni historičari obično pružaju u spoljašnjoj istoriji prava dosta mesta političkoj istoriji, čak obično i počinju njome svoje izlaganje. Oni to rade iz zastarelog ubeđenja da pravo može da egzistira samo u organizovanoj državi. Mi smo učinili obratno, jer smatramo da izvesan nivo razvitka narodnog života koji u sebi sadrži i pravo, postoji ranije nego država. Država javlja se kao emanacija potreba izvesnog stadijuma sveopšteg čovečanskog razvitka.“⁸⁶

Solovjev je o sistemu i sadržaju Bogišićevog predavanja iz istorije slovenskog prava dao negativan i dosta uvredljiv sud, ističući da je „do tančina produbljen etnološki i sociološki uvod“ neprimeren i da Bogišić „najmanje govori o čisto pravnim stvarima“.⁸⁷ Razlog ovakve ocene isti je kao i u slučaju Bogišićevog upitnika i Cvetka Kostića: ovi pisci nemaju isti pojam prava kao Bogišić. Najveći deo Bogišićevih izlaganja upravo je Solovjev krstio „uvodom“, dok je sam Bogišić u skladu sa svojim shvatanjem prava morao držati da je to suština celog predavanja: Za prvog pravni sistem postoji za sebe, pa taman i da se sva društva ovog sveta raskrnje i nestanu, dok je za istorijskopravnu školu glavno da što je moguće bliže skicira konkretne životne prilike koje čine primarni sloj prava – pravna uverenja i shvatanja, običaje, najstarija pravna pravila, i da tako pozicionira gore izneto stanovište istorijskopravne škole o pomoćnoj ulozi zakonodavstva u odnosu celoviti pravni fenomen. Bogišić je hteo da pokaže i uči studente da razlikovanje prava i neprava u narodu, da profilisanje pravnih instituta i pravila, kao ni donošenje zakona, ne dolazi i ne sme da dolazi ni iz čega, iz fantazije, neznanja ili samovlašća, već da manje ili više u slučaju narodnih pravnih uverenja neposredno odražava, a u slučaju zakona državne vlasti mora da odrazi sasvim konkretne životne potrebe i uslove.

Kako se Bogišićeva sociološkopravna misao u Odesi i *neposredno* nakon Odese (1873/1874) dalje razvijala uglavnom je poznato, jer tom periodu pripada Bogišićevo najčešće citirano delo: *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena – Građa u odgovorima iz različitih krajeva slovenskog juga*. „Glavni je pravac cijeloga poduzeća“, kaže Bogišić uz objašnjenje koncepcije Zbornika, bio: „predusresti nezrelo obopćavanje pojava u društveno-pravnom životu“.⁸⁸ Kada mu je historičar prava Haněl, zamerio da je u tom Zborniku objavio samo голу građu, iako bi se već iz same te građe štošta moglo zaključiti i uopštiti, Bogišić se odlučno tome usprotivio držeći da bi takva apstrakcija bila nenaučna:

„Što se pako spoljašnjega zaokrugljenja tiče, već je »hvala Bogu hvala velikomu« i naša struka stupila u krug naučnih grana, u kojima se iziskivanje pojava i njihovih sveza s drugim pojavima itd. radi malo po malo, induktivnim metodom, ali na tvrdome pozitivnome temelju. Već se i u našoj grani, kao što to već odavna biva u naprednijim naučnim strukama, ozbiljni radnici ne stide kazati ni u knjizi ni sa katedre: »Gospodo! taj pojav još nije bio znanstveno izučen; tome drugome pojavu poznata je do sada u nauci samo zdvornja strana; vijesti koje imamo o tome trećemu nijesu posve sigurne itd., pa za sada i ne možemo

⁸⁶ Kod Solovjeva, gde i malopre, ali na str. 387.

⁸⁷ Isto, na str. 393.

⁸⁸ Bogišić, Zbornik (fn. 21), pristupna studija str. XLIX.

ništa potpuna il sigurna o njemu kazati«. Ko u takvim slučajevima inače radi, taj nije dostojan biti radnikom nauke.⁸⁹

*

Bogišić se 1874. godine trajno nastanio u Parizu, gde je i pored rada na Opštem imovinskom zakoniku i dužnosti ministara pravde koji je u Crnoj Gori obavljao, ostao sve do smrti 1908. godine. Dakle više od 30 godina. Francusku pravnu nauku Bogišić nije naročito cenio. Njegova istorijskoppravna škola upravo je potekla iz kritike umrtvljujućih zakonika koje su u Francuskoj rđavi pravници sastavili. Savinji je pokazivao da redaktori francuskog Građanskog zakonika „govore i pišu kao diletanti“,⁹⁰ a Bogišić će sa ogromnim zadovoljstvom utvrditi da odredbe o porodici u francuskom Građanskom zakoniku, nisu plod pravnog razuma i prirodnih načela, već da se istorijski lako mogu dovesti u vezu sa nastojanjem Napoleona da uništi uticajne aristokratske porodice u Francuskoj.⁹¹

No ako Bogišić i nije previše držao o francuskom pravu, sasvim je izvesno da je u Parizu bio u primamljivim i naprednim naučnim krugovima, i da je u tom periodu došlo do dodatnog ukrštanja Bogišićevih postavki sa naučno-pozitivističkim programom modernih društvenih nauka. Do tog ukrštanja nije međutim došlo u suštinskom-ideološkom smislu, već na planu diskursa. Sa jedne strane, Bogišić je već od ranije bio profilisan protivnik apstrakcije i spekulacije kao metoda; u tom pogledu on će u odeskom periodu i naročito u Parizu obnoviti, upravo modernizovati svoj izražajni repertoar. Ali sa druge strane, za razliku od čistih pozitivista koji će kulminirati kao naturalisti, Bogišić nikad neće uzeti da poriče postojanje idealnih elemenata i kategorijalan značaj umne obrade stvarnosti. Indukcija je kod Bogišića uvek u funkciji kritike i usavršavanja pojmova, pa i njihovog odbacivanja kada se pokaže da su neodrživi.

Diskurs pozitivnih činjenica, pozitivnog osnova itd. sreće se često u svim Bogišićevim radovima iz pariskog perioda. Tako će Bogišić u radu *O obliku nazvanom inokoština itd.*, koji je prvo objavio na francuskom 1884, pisati da taj „rad... ima celj da se izuči, na osnovu najpozitivnijih podataka, prava priroda oblika inokosne seoske porodice“.⁹² Dalje kaže: „Nadamo se da će pozitivna fakta koja ćemo izložiti i dokazi koje ćemo izneti dati našem odgovoru moćnu potporu.“⁹³ U istom radu, još kasnije: „Sve do sada, po nesreći, ovim pitanjem malo su se bavili oni kojih se ona tiču, i ako je što pozitivno kazano o ovome predmetu, to nije

---

⁸⁹ Bogišić, Na ocjenu Zbornika sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena uvrštenu u XXXII Radu Jugoslovenske akademije, Pravo (Split) br. 50 (1877), 34–65, na str. 63. Up. i Bogišićev odgovor Leontoviču (fn. 53), na str. 55 itd.

⁹⁰ Up. Savinigny, Vom Beruf (fn. 11), 72–73: „Rimljani su bili ljudi od struke, dok ovi redaktori [francuskog Građanskog zakonika] i državni savetnici [francuski] govore i pišu kao diletanti.“

⁹¹ Bogišić, Naučna istraživanja o uređenju porodice (fn. 19), na str. 91–92.

⁹² Bogišić, O obliku nazvanom inokoština (fn. 33), str. 65.

⁹³ Na str. 76.

premašilo prostor, domašaj sumarne beleške pisane kao mimogred.“⁹⁴ I opet: „Ali ove predubedljive ideje ne protive se ispitivanju, i dovoljno je malo izbliže pogledati na stvar, izučiti pozitivna fakta, pa će se doći do toga da se odbace svi pojmovi i uveriti se, da isti karakter, isto načelo vlada u prostoj seoskoj porodici, tj. u inokoštini pisaca, kao i u složenoj porodici.“⁹⁵

Taj je rad doveo Bogišića u vezu sa pariskim Društvom socijalne ekonomije (Société d'Economie sociale), kome je glavna briga bila da se naučno-sociološki prouči i politički utvrdi francuska porodica. Pred kraj 1885. godine, 14. decembra, na sastanku društva sekretar Gabriel Ardant održao je predavanje o sudbini zadruge i porodičnom uređenju kod južnih Slovena, u kome je kao poznatog profesora u vrlo lepom svetlu pominjao Bogišića. Tekst ovog predavanja odštampan je sa diskusijom u časopisu društva početkom 1886.⁹⁶

Iz diskusije se vidi da je članovima društva bio poznat gorepomenut Bogišićev članak o inokoštini. Već u aprilu iste godine društvo će objaviti Bogišićev prilog *La famille collective chez les Bohêmes et les Polonais au XIIIe siècle*, sa naznakom da se on nadovezuje na rad o inokoštini.⁹⁷ A istog meseca, 26. aprila, Bogišić će kao gost prisustvovati sastanku društva, na kome je odmah na početku posebno pozdravljen i pozvan da izloži i obrazloži neke delove svog stanovišta.

Taj je sastanak počeo tako što je generalni sekretar društva Jules Michel predstavio Bogišića i istakao da je on „vrsni slovenski profesor, koji kao i naš učitelj [osnivač društva Frédéric Le Play] pripada školi/pravcu socijalnih činjenica“.⁹⁸ Bogišić je zatim uzvratio simpatije, i rekao da mu je posebno mило što je društvo bez njegovog znanja godinama unazad pratilo i lepo cenilo njegov rad.⁹⁹ Stvar je tom prilikom kulminirala kada je u obraćanju Bogišić stavio sebe i zalaganja Društva za poboljšanje položaja porodice na istu stranu i u jedan koš: „Ali kako je naša borba miroljubiva, a naša delatnost ne počiva na neprimerenim inovacijama, ili neizvodivim fantazijama, nego na najpozitivnijim činjenicama, pred kojima na kraju mora da poklekne svaka ljudska sila, držim da u budućnosti možemo da računamo na manje-više skorou pobedu plemenite stvari za koju se zalažemo“.¹⁰⁰ Zatim je Bogišić zamoljen da izloži rezultate svojih najnovijih istraživanja, na šta je on, između ostalog, rekao da je na početku karijere i on sam kao i zakonodavac držao da su zadruge i seoska inokoština dve različite stvari, i tako sve do dana kada mu je „izučavanje činjenica izmenilo te predrasude“.¹⁰¹

---

⁹⁴ Na str. 77.

⁹⁵ Na str. 83.

⁹⁶ Gabriel Ardant, *La Zadruga, la famille patriarcale et le régime de communauté dans les Balkans depuis l'indépendance*, *La réforme sociale* 1886, 141–162 (sa diskusijom).

⁹⁷ Bogišić, *La famille collective chez les Bohêmes et les Polonais au XIIIe siècle*, *La réforme sociale* 1886, 487–490.

⁹⁸ *La réforme sociale* 1886, str. 560–561.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Isto, na str. 561.

¹⁰¹ Isto.

Da je samom Bogišiću prijem u ovom društvu biti važan događaj, vidi se iz toga što se kod prijatelja Laze Kostića i Koste Vojnovića založio da oni o dešavanjima u društvu i njegovom izlaganju izveste javnost. U listu koji je u Crnoj Gori uređivao Laza Kostić izaći će izlaganje u prevodu Jovana Aćimovića,¹⁰² a Vojnović će pojedini objavit u jednom širem članku u zagrebačkom pravnom časopisu Mjesečnik.¹⁰³ Ovaj Bogišićev prijatelj iz Boke će, verovatno pod Bogišićevim utiskom, epizodu u pariskom Društvu preneti gotovo euforično:

„Izvrješće prof. Bogišića primiše sa oduševljenjem, a liepo je i dično vidjeti slavnoga Dubrovčanina, kako u prijestolnici Francezke zauzimplje tako odlično mjesto među francezskimi sociologi na čast hrvatskog i srpskog naroda.“¹⁰⁴

U kasnijim radovima iz pariskog perioda Bogišić će zadržati kurs. Kritiku pravne nauke zbog toga što previše umuje i spekuliše o izvorima prava, a njihovu pravu prirodu i odnos ne poznaje, Bogišić je najcelovitije izneo u Zborniku.¹⁰⁵ Tek će međutim u pariskom periodu pisati „da priroda različitijih izvora prava i njihovijeh uzajamnih odnošaja, u svijema njihovijem pojavama i njihovijem radnjama uopće, nije još bila, pored svih mnogobrojnih radova, proučena na istinskom prozitivnom osnovu.“¹⁰⁶ U sledećem većem radu,¹⁰⁷ govoriće o „činjenicama pozitivnog značaja“¹⁰⁸, o motrenju na predmet „realno i objektivno“¹⁰⁹, o „živim faktima iz realnog pravnog života“ naspram „vazdušnih apstrakcija“¹¹⁰, o „logičnom motrenju pozitivnih činjenica“:

„Samo u istorika prava, u kojih logično motrenje pozitivnih činjenica obuzdava fantaziju i apstraktno umovanje, nalazimo po koju mrvicu i sebi u potporu: ali su, žalibože, i te mrvice krnje. Nego, pošto se i najokruglijim mrvicama živjeti ne može, mi ćemo da se obratimo k traženju pozitivnih činjenica; mi ćemo ih potražiti u elementima, na koje teoretičari nemaju nikakva ili nemaju barem odlučna uticaja, u življima, koji su manje-više kao samonikli, jer se obrazovaše više organski, pod prirodnim uticajem svakidanjih potreba društvenoga života.“¹¹¹

U jednom kraćem osvrtu iz 1893. godine¹¹² vratiće se na Društvo socijalne ekonomije, ne bi li ga nahvalio jer sledbenici se osnivača ovog društva „pri izučavanju društvenih pitanja ne uzdaju mnogo ni u kakve apstraktne spekulacije, nego se najradije oslanjaju na prirodne, samonikle tvorevine“.¹¹³ U tom radu on govori o „tvrdom temelju činjenica“, o „najpozitivnijim uredbama“, o „sveoružju nauke i iskustva“.¹¹⁴ Porodicu

¹⁰² Kratka riječ V. Bogišića u jednom učenom društvu pariskom, Glas Crnogoraca br. 34 od 26. avg. 1886, str. 4.

¹⁰³ Konstantin Vojnović, Razprava o zadruzi u Francezkoj, Mjesečnik 8/1886, 349–362.

¹⁰⁴ Na str. 351.

¹⁰⁵ V. gore fn. 58.

¹⁰⁶ Bogišić, Povodom crnogorskog građanskog zakonika (fn. 57), str. 13.

¹⁰⁷ Bogišić, O položaju porodice i nasljedstva (fn. 35).

¹⁰⁸ U malopre navedenom radu, na str. 21.

¹⁰⁹ Na str. 23.

¹¹⁰ Na str. 38.

¹¹¹ Na str. 27.

¹¹² Bogišić, Naučna istraživanja o uređenju porodice (fn. 19), str. 90.

¹¹³ Gde i malopre.

¹¹⁴ Kao malopre, ali na str. 96.

shvata u ovom razdoblju kao „socijalni oblik“¹¹⁵, što je figura do koje je Bogišiću, kako sledi iz „Autobiografije“, vrlo stalo:

„G[ospodin] Bogišić odluči produžiti u tom kraju [na Kavkazu] svoja ispitivanja, u nadi da će otkriti koji sociološki oblik i koji još živi pravni običaj, po kome bi mogao protumačiti neke prastare običaje koji su vladali ne samo kod Slovena nego u Evropi uopće.“¹¹⁶

Sa pariskim radom Bogišića poklapa se i njegovo učešće u radu Međunarodnog sociološkog instituta, čije je sedište tada bilo u Parizu. Ovaj „Institut“ danas se hvali da je najstarije aktivno sociološko društvo na celom svetu. Utemeljio ga je njegov dugogodišnji generalni sekretar René Worms 1893. godine, a glavni mu je cilj bio određen u čl. 1 Statuta:

„Cilj je Međunarodnog sociološkog instituta da udruži sociologe iz raznih zemalja, radi naučnog proučavanja socioloških pitanja.“¹¹⁷

Za razliku od Društva socijalne ekonomije koje je uglavnom okupljalo Francuze, Institut je zaista imao naglašen međunarodni karakter; Worms je skupio šareno ali probrano društvo istoričara, etnologa, „statističara“, kriminologa, pravnika, ekonomista koji su ili sami za sebe, ili biće po kriterijumima Instituta držali da je njihov rad u neku ruku sociološki. U godišnjacima („Analima“) Instituta naštampani su podaci o članstvu i osnovnim aktivnostima. Godine 1896. u Analima se po prvi put pominje Bogišić, što znači da je postao član Instituta ili te ili 1895. godine.¹¹⁸ Broj članova bio je formalno uglavnom ograničen na 100 pravih i 200 pridruženih članova, ali ih je u stvarnosti bilo manje.¹¹⁹ Kako je Bogišić odmah stavljen među prave članove, pravilno je pretpostaviti da je stupio u bliske odnose sa članovima i osnivačem društva, i da je njegov rad upravo u kontekstu programa društva bio dosta cenjen.

Ovo potvrđuje i činjenica da je Bogišić 1900. imenovan za potpredsednika društva. Društvo je svake godine dobijalo novog predsednik i četiri potpredsednika, tako da je 1900. predsednik bio *Guillaume de Greef*, a potpredsednici su uz Bogišića bili *Frederic Harrisson*, *Manuel Sales y Ferré*, kao i *Georg Simmel*. Sve dakle sama naučna prominencija! Godine 1901. predsednik je bio *Karl Menger*, a cela stvar je kulminirala za nas kada je 1902. za predsednika određen upravo *Bogišić*.¹²⁰ Te godine potpredsednici društva bili su *Karl Bücher*, *H.S. Hoxwell*, *Emile Worms*, kao i *Joaquín Costa*.¹²¹ Taj poslednji upravo je onaj Španac Costa koga Ehrlich u Sociologiji prava navodi uz Bogišića kao svog prethodnika.¹²²

¹¹⁵ Bogišić, O obliku nazvanom inokoština (fn. 33), str. 76.

¹¹⁶ Bogišićeva „Autobiografija“ (fn. 60), str. 436.

¹¹⁷ Statut je objavljan redovno u Analima Instituta, vid. npr. *Annales de l'Institut international de sociologie*, 9 (1903), na početku.

¹¹⁸ Vid. *Annales de l'Institut international de sociologie*, 2 (1896), 13; up. i br. 1 (1895), gde nema Bogišića.

¹¹⁹ Up. čl. 2 Statuta (fn. 117).

¹²⁰ Svi ovi podaci preuzeti su iz Anala Instituta: *Annales de l'Institut international de sociologie*, 9 (1903), str. 10.

¹²¹ Isto kao i malopre.

¹²² Ehrlich, *Grundlegung* (fn. 10), str. 392.

Tako je Bogišić u Parizu formalizovao ili može se i reći *institucionalizovao* svoj sociološki interes. U arhivi Instituta verovatno bi se moglo naći štošta zanimljivo ili neka lepa fotografija, ali arhiva je nesređena i, kako kažu u Sekretarijatu,¹²³ rasuta po raznim univerzitetima i privatnim zbirkama. Za sada je poznato svega nekoliko crtica o Bogišićevom angažmanu 1902. godine. Zna se da je baš u vreme kada je Bogišić bio predsednik, u Parizu 18. maja 1902. sa dosta medijske pažnje otkriven spomenik Augusta Comta i da je Institut uzeo značajno učešće u tom događaju. Takođe iste godine, Institut je obeležio 40 godina od Bogišićeve promocije (doktorata) u Gisenu.¹²⁴ Godine 1904. i 1905. Bogišić je bio naveden na naslovnoj strani *Međunarodne sociološke revije* među saradnicima i savetnicima,¹²⁵ a kako u toj reviji nije nikad ništa objavio, treba uzeti da je imao čast da bude naveden kao savetnik.

Ubrzo posle Bogišićeve smrti, u knjizi *L'Europe et la jeune Turquie* iz 1911, poznati francuski istoričar René Pinon govoriće o Bogišiću i njegovoj kodifikaciji u Crnoj Gori. Bogišića će označiti kao „sociologa i pravnika (sociologue et juriste éminent)“.¹²⁶ Ja na ovom mestu ne bih nagađao da li je Pinon lično poznao Bogišića, što mi se čini da je prema načinu na koji on piše o Bogišiću dosta moguće. Ili ga je neko vrlo dobro obavestio o Bogišiću? Takođe ne bih ni umeo iz ovoga da zaključim da je u Pinonovo vreme postojalo opšte ubeđenje da je Bogišić sociolog; dovoljno je međutim primetiti radi priznanja Bogišićevog sociološkog rada da je jednom vrednom naučnom posleniku iz francuskog miljea to tako nedugo nakon Bogišićeve smrti delovalo. I kod nas će Bogišić posle Rata ponekad izričito biti označavan kao sociolog, ali te znatno kasnije oznake, bile manje ili više usputne ili čak paušalne, imaju za Bogišićevu biografiju drugi značaj od ove francuske.¹²⁷

4. O tzv. etnografskom kontekstu Bogišićevog sociološkog interesa

---

¹²³ Obaveštenje gospođe Sandre Rekanović, iz sekretarijata Instituta.

¹²⁴ *Annales de l'Institut international de sociologie* 9 (1902), str. 35.

¹²⁵ *Revue international de sociologie* 12 (1904), 13 (1905): „avec la collaboration et le concours de“.

¹²⁶ René Pinon, *L'Europe et la jeune Turquie*, 1911, na str. 365, sa naznakom: „il était aussi – ce qui est plus rare – un observateur sympathique des vieilles coutumes“.

¹²⁷ Up. Branislav Nedeljković u radu Sok i sodžbina u starom srpskom pravu, *Istorijski časopis* 7 (1957), na str. 53 („pravni istoričar i sociolog“); Niko S. Martinović, Rešetarovo mišljenje o crnogorskom dijalektu, *Stvaranje* 13 (1958), str. 52; takođe u radu Dva pristupa etnološkom proučavanju Crne Gore, Simpozijum o metodologiji etnoloških nauka, 1974, str. 199 („pravnik, sociolog, književnik, filolog, etnograf, folklorist“); Radovan Samardžić, Valtazar Bogišić kao istoričar, referat na skupu povodom 150. godišnjice Bogišićevog rođenja, naštampan u opusu Pisci srpske istorije IV, 1994, str. 186 („pravnik i sociolog“), 188 („mora raditi kao školovani istorik i sociolog“) 189 („pravnik, a potom i sociolog“); Jelena Danilović, u predgovoru zbirke *Klasici jugoslovenskog prava – Valtazar Bogišić*, na str. 5 („pravnik, istoričar, etnolog i sociolog“); Hodimir Širtković, *Akademik Bogišić – Redaktor crnogorskog OIZ*, *Arhivski vjesnik* 33 (1989), str. 15; Ljubinka Krkljuš, u *Srpskom biografskom rečniku*, pod odrednicom o Bogišiću, I (2004), str. 628 („pravnik, istoričar, sociolog“); takođe Gjergj Rrapi, *Die albanische Großfamilie in Kosovo*, 2003, str. 18; Marija Wakounig, *Die gläserne Decke – Frauen in Ost-, Mittel- und Südosteuropa*, 2006, str. 151.

Bogišić je svoje stvaralaštvo započeo kao nacionalista i romantičar, verujući da će izučavanjem običajnog prava uspeti da vidi prâvo (iskonsko) slovensko pravo, koje je samo slabo u „čistom“ obliku bilo kodifikovano i zapisano. On u tom pogledu stoji u nizu sa panslavistima, ali i nekim sličnim evolucionističkim nastojanjima u ostatku Evrope, koja se strukovno najčešće svrstavaju u etnografiju, sa primesama etnološke, a ne pravne nauke. Bogišićev prijatelj Henry Sumner Main iskoristio je tako Bogišićevu građu za poređenje naše i indijske „zadruga“, a sa ciljem da pronikne u porodično uređenje Indoevropljana.¹²⁸

U tom može se reći etnološkom duhu stoje Bogišićevi rani radovi kao što je programska studijica *Slovenski muzeum* iz 1866. godine¹²⁹, rad *O važnosti sakupljanja narodnijeh pravnijeh običaja kod Slovena* iz 1866. godine¹³⁰, jedna sitna obznana objavljena u prvoj knjizi Rada JAZU 1867. godine¹³¹, a moguće i jedna zagubljena Bogišićeva rasprava o vizantinskom uticaju na Dubrovnik.¹³² Tako će, primerice, Bogišić za zadrugu u tom periodu tvrditi da je tipična slovenska ustanova, i da su je Sloveni tamo gde je među njima nema „izgubili“. ¹³³ Živi „pravni običaji“ zanimljivu su samo kao sredstvo za poznavanje pravne i „historije slovenske uopće“. ¹³⁴ Bogišićeve opaske o porodici i životu naroda iz tog vremena su manje-više etnografija Vukovog stila, na koga se uostalom Bogišić stalno pozivao. Razlika je samo u tome što će on, drugačije nego Vuk, uz domaće prilike sve uporedo iznositi i podatke o drugim slovenskim „plemenima“ i utvrđivati tobože značajne međusobne podudarnosti.¹³⁵ Narodi za Bogišića u tom periodu imaju zasebno nezamenljivo biće koje se samo prenosi od naraštaja do naraštaja.

Mnogi pisci kao što su Teodor Taranovski ili Ivo Strohal nastojali su da ceo Bogišićev rad paušalno protumače kao nastojanje da se konzervira ili rekonstruiše staro slovensko pravo i držali su sledstveno da je Bogišić bio etnološki orijentisan (pravni) istoričar.¹³⁶ Taranovski će kratko reći:

---

¹²⁸ Ovaj Sumner-Mainov rad naštampan je pod naslovom *South Slavonians and Rajpoots*, u časopisu *Nineteenth century* 2 (1872).

¹²⁹ Bogišić, *Slovenski muzeum – Misli o potrebi naučnoga središta za svakolika slovenska plemena* (1866), Izabrana djela IV, 2004, 291–330.

¹³⁰ Štampana u *Književniku* (gore, fn. 52). V. posebno str. 9 i nekoliko listova nadalje, zatim i str. 164–165. Ceo ovaj rad objavio je Bogišić 1867. kao knjigu pod naslovom *Pravni običaji u Slovena*.

¹³¹ Bogišić, *Spomenik narodnoga običajnoga prava iz XVI vijeka*, Rad JAZU 1 (1867), 229–236.

¹³² Ovu raspravu Bogišić pominje u pismu Karlu Kadlecu od 28. maja 1899, u Bogišićevoj spomenici, knj. 2, str. 621: „Thesis 'Parva Rachusanorum respublica...['] posve je izljev lokalnog patriotizma i *ondašnjeg* mišljenja o Vizantiji i njenoj kulturi. Razumije se da ja danas ne bi bio taki chauvin da se izrazim tako apsolutno. Ali la jeunesse ne doute de rien! Ova mala brošurica nije nikada ušla u knjižnu trgovinu – ima dakle za se ako ništa drugo bar bibliografsku vrijednost.“

¹³³ Bogišić, *O važnosti sakupljanja* (fn. 52), str. 22, up. i posebno str. 164–165.

¹³⁴ Bogišić, gde i malopre, ali na str. 2.

¹³⁵ Up. opet u istom delu, na str. 27–47.

¹³⁶ Teodor Taranovski, *Uvod u istoriju slovenskih prava*, 2. izd. 1932, na str. 217 itd., posebno 218 i 222; Ivan Strohal, Valtazar Bogišić, *Mjesečnik* 10/1908, 841–870, 842, 863, 866, 868. Inače je ovaj članak Strohalov dosta loš i netačan, nije li on na jednom mestu (str. 865) našao čak za shodno da proglasi Bogišića za pravnog pozitivistu. Naročito je primerice rđav i deo na 867. strani o obimu prikupljenih pravnih običaja,

„Bogišić je sprovodio misao, koju je istakao još Maćejovski, i to da se istorik prava mora služiti savremenim mu živim običajnom pravom, jer se u njemu održalo puno zaostataka starine, po kojima se može reproducirati slika davnog prava“.¹³⁷

Sa tim u vezi je biće i činjenica da je Srpsko sociološko društvo u prigodnom pregledu naše sociologije povodom ovogodišnje proslave, Bogišića zajedno sa Vukom svrstalo u grupu onih naših prvaka, kod kojih bi sociološki rad i interes stajao za etnografska dela i nastojanja. To u širokom pregledu, kakav je po sredi, pogoduje hronološkom skladu, ali je netačno i sigurno znatno umanjuje sociološki karakter Bogišićevog rada. Na sličnoj je liniji i kada je Ante Marinović, ne pomenuvši nikakav sociološkopravni karakter Bogišićevog dela, zaključio da je Bogišić bio osnivač etnološke jurisprudencije koju je uobličio Nemac *Post*.¹³⁸

U stvarnosti je istina da se kod Bogišića mogu naći značajna mesta iz kojih se vidi da je on makar i spolja, radi panslavističke naučne konvencije, pridavao rekonstruktivno-konzervatorsku ulogu svome radu. Ali to važi samo za *najraniji period* Bogišićevog rada, dok je u kasnijem periodu Bogišićev interes za pravnu stvarnost jasno razdvojen od takvih motiva i nada romantičarskog duha. Prekretnica je njegov odlazak u Odesu, što znači da najveći deo njegovih radova i upravo svi njegovi veliki radovi ostaju mimo suda Taranovskog i drugih sličnih ocena.

Jagić je 1866. godine, sa pravom za Bogišića pisao da se bavi „komparativnom jurisprudencijom“,¹³⁹ što nije nikakav terminus technicus već je Jagić kao pristalica komparativne lingvistike, koja je nastojala da rekonstruiše praslovenski i indoevropski jezik, skovao shodan naziv za deo pravne nauke za koji je držao da se bavi istim poslom na drugom predmetu. Ali ta je ocena lepo pristajala Bogišićevom nastojanju 1866. godine, i zato je Jagić i imao pravo. Za Bogišićev kasniji rad ta je ocena, međutim, potpuno neprikladna.

U pristupnom predavanju iz 1870. i naročito u sledećem važnijem Bogišićevom delu, knjizi *Pisani zakoni na slovenskom jugu* iz 1872. godine, ne vide se nikakvi svesno artikulisani rekonstruktivni motivi. Bogišić će i posle modernizacije misli u Odesi tu i tamo, mada vrlo retko, označiti neku ustanovu kao „slovensku“.¹⁴⁰ Ali takve opaske moraju da se čitaju u sprezi sa čitavim tekstom, ne bi li se videlo da su u ranom

---

kao i deo na 869. strani gde Strohal tvrdi da je Bogišić zastupao mišljenje da se zadruga nikada ne deli, a da je kasnije pored zadruge našao posebnu vrstu porodice *inokoštinu*, iako je baš Bogišić obrnuto tvrdio da su zadruga i inokoština jedna te ista vrsta porodice i da su razlike samo u broju kvalifikovanih članova.

¹³⁷ Taranovski, kako je malopre navedeno, str. 218.

¹³⁸ Ante Marinović, Utjecaj dubrovačkog srednjovekovnog statutarnog prava na Bogišićev OIZ, u Glasniku odj. dr. nauka CANU 6 (1989), 118–124, 118. – Mada je Postova etnologija zapravo antropologija.

¹³⁹ Vatroslav Jagić, u časopisu Književnik (fn. 52), na str. 51.

¹⁴⁰ Bogišić, Pristupno predavanje (fn. 8), str. 288; poslednji put koliko se vidi u jednom pregledu koji je 1898. godine poslao Karlu Kadlec – naštampano u Bogišićevoj spomenici (fn. 2), knj. 2, 610–613, na str. 612.

periodu bile nosioci ili patos celog izlaganja, dok su one u zrelim radovima ne samo vrlo retke već i uvek potpuno uzgredne i beznačajne.

U pristupnoj studiji u Zborniku iz 1874. godine nema nikakvih rekonstruktivnih nastojanja. Kada je izašla kritika ovog Zbornika, Bogišić se u dva osvrta na objavljene ocene dotakao rekonstruktivnih mogućnosti pravne nauke.¹⁴¹ Osim što treba paziti da su tematski izbor u tom pogledu učinili njegovi kritičari, a ne Bogišić, značajno je primetiti i da se naročito iz odgovora Hanělu vidi ne samo da Bogišiću do rekonstrukcije nije više ni stalo, već i da je on počeo da je shvata u drugom smislu: kao radnju iznalaženje hipotetičkih antropološki interesantnih oblika putem poređenja.¹⁴² To je nešto posve drugo nego što je, zajedno sa mnogim slovenskim pravnicima, mislio Taranovski.

Dok je u ranijem periodu u prvom planu stajalo pronalaženje podudarnosti, dotle Bogišić u odgovoru Hanělu piše: „Koliko sela, toliko navičaja! A upravo poznanje tih razlika ima najvišu važnost *za nauku*“.¹⁴³ Isticaće da su kod Južnih Slovena „odnošaji gradova sa selima posve drukčiji nego li su oni u Čeha, Poljaka i Rusa“, i druge razlike.¹⁴⁴ Ranije je Bogišić pisao da su pravni običaji značajni za slovensku prošlost jer „prost Sloven, kako je poznato, mimo ikoji drugi narod najtvrdje se drži starinske navike“.¹⁴⁵ A u odgovoru Hanělu čitamo: „ja ne znam kako čovjeku pri svijesti može pasti i na um, da govori o *nepromenljivosti pravnih norma*“.¹⁴⁶

Paralelno sa napuštanjem rekonstruktivno-konzervatorskih motiva Bogišić je izmenio shvatanje naroda. U već više puta pominjanom pristupnom predavanju u Odesi, za koje smo videli da u pogledu Bogišićeve naučne misli ima prelazan karakter, naporedo će stajati romantičarsko shvatanje, koje kao da veruje u večno samonastalo biće naroda koje se nasleđuje, i sa druge strane nastojanje da se razlike i posebnosti naroda objasne kao posledice naročitih spoljnih prilika, dakle kao kulturne specifikke. Karakteristično je na primer kada Bogišić kaže da „pojedine institute specijalnog prava, u njegovom naučnom interesu, treba upoređivati sa institutima svih srodnih i susjednih naroda“,¹⁴⁷ gde topos *srodnosti* stoji za stari diskurs, dok topos *susednih naroda*, koji jedino srećemo u zaključku predavanja,¹⁴⁸ stoji za kulturni koncept. Srž je njegovog novog uverenja sadržana u sledećem:

„Prije svega, obratićemo pažnju na zajedničke osnove prava, tj. potrebno je da pokažemo suštinske osobine istorijskog života Slovena, razmotrićemo sve one odnose koji utiču na istorijski život naroda – teritorijalne, klimatske, etnografske, psihološke, ekonomske, socijalne, političke i druge odnose, da bismo na osnovu svega toga izložili sistem našeg predmeta“.¹⁴⁹

¹⁴¹ Odgovor Hanělu (fn. 89), str. 58-59; odgovor Leontoviču (fn. 53), str. 51.

¹⁴² Odgovor Hanělu, gde i malopre.

¹⁴³ Odgovor Hanělu (fn. 89), str. 39.

¹⁴⁴ Na str. 40

¹⁴⁵ Bogišić, O važnosti sakupljanja (fn. 52), str. 8.

¹⁴⁶ Odgovor Hanělu (fn. 89), str. 50.

¹⁴⁷ Bogišić, Pristupno predavanje (fn. 8), 285

¹⁴⁸ Kao i malopre, na str. 290.

¹⁴⁹ Isto, na str. 286.

Nov Bogišićev odnos prema pravnim istraživanjima biće da je osim što se podudara sa usavršavanjem Bogišićeve misli, imalo i još neke naročite podsticaje. Epohalni značaj ima Bogišićev 1866. godine započet rad na prikupljanju „pravnih običaja“ kod južnih Slovena. Bogišiću je tada morao uvideti da se „običaji“ već među bliskim mestima previše raznoliki, da bi jedni ili drugi mogli da se proglase za odjek nekakve slovenske starine, a drugi da se odbace. Ali mislim da je stvar dublja i da je u Bogišiću celo obilje materijala, pojedinosti, očitih zavisnosti među različitim običajima koje ukazuju na neposredan supstrat u svakodnevnim prilikama, kao i očite podudarnosti koje se mogu objasniti neposrednim uticajima sa strane,¹⁵⁰ probudilo smisao za isticanje veze između pojedinih pravnih shvatanja u narodu i njegovih aktuelnih ili zaboravljenih odn. pređašnjih stvarnih potreba.

Dalje je u ovom pogledu nerazjašnjen, a mogao bi da bude zanimljiv tok događaja u Odesi pred kraj 1871. godine. U novembru te godine Bogišić se našao u središtu incidenta. Udaljio je jednog slušaoca sa predavanja, nakon čega su studenti izvikali proteste i započeli velike nemire. Tvrdi se da je Bogišić loše bio primljen kod studenata jer je, što se zna da je tačno, rđavo govorio ruski.¹⁵¹ Incident se zbio na Bogišićevim predavanjima iz istorije slovenskog prava i nikome još nije pošlo za rukom da ga potpuno razjasni; ali kao da je izvesno da je usledila atmosfera linča u kojoj je tematizirano Bogišićevo nerusko poreklo. On je iz Odesa pisao Račkom: „Vi iz toga vidite da to već nije studentska igra, a sve ima dublji koren tj. u negodavanju inorodnika [tj. u neodgovaranju stranca] da »slavensko pravo« u kozmopolitskoj Odesi čita“.¹⁵²

Bečki Novi slobodni list kao da je takođe insinuirao nepodobnost Bogišića da predaje u Odesi; pisao je da je Bogišić Srbin, koji je u Odesu pozvan samo iz panslavističkih obzira. U listu je Bogišić označen kao „srpska upadica (serbischer Fremdling)“, a celu stvar te proslavljene antislovenske novine zaključile su naznakom da su čak i najtvrdi panslavisti tom prilikom bili protiv Bogišića.¹⁵³ Ceo događaj imao je posle svoje mesto u ideologiji Sovjetskog saveza, tako da kod dosta prevedenog sovjetskog romanopisca Trifonova čitamo ovakvu karakterizaciju Bogišića: „polupismeni Srbin, nije naučio ruski, ali zna da na ruskom više *tišina* i *napolje!*“.¹⁵⁴

Širi kontekst protesta je nejasan, ali lako je moguće da je Bogišić socijalistički orijentisanu akademsku omladinu u Odesi iritirao ne samo

---

¹⁵⁰ Up. Zbornik (fn. 21), pristupna studija str. L–LI.

¹⁵¹ „držao predavanja nedovoljno poznajući ruski jezik“ – up. Nikolaj Zubov, Bogišićev nesporazum na Novorsijskom sveučilištu, u zborniku Bogišić i kultura sjećanja, 2011, 249–253, na str. 251.

¹⁵² Bogišićevo pismo Račkom od 7.12.1871, objavljeno u: Viktor Novak, Valtazar Bogišić i Franjo Rački, Zb. za ist., jez. i knjiž. srp. naroda XXV, 1960, na str. 204.

¹⁵³ U bečkom listu Neue Freie Presse, jutarnje izdanje od 28. nov. 1871, na str. 5.

¹⁵⁴ Юрий Валентинович Трифонов, Нетерпение – Повесть об Андрее Желябове, prvo izdanje (Politizdat, Moskva 1973), na str. 7: „Полуграмотный серб, по русски-то говорить не научился, но такие слова, как 'Молчать!' и 'Вон!', уже знал прекрасно“.

svojim slavenofilstvom, koje je u ruskom javnom mnenju vezivano za konzervativne krugove, već i činjenicom da je upravo kao stranac i to još sa rđavim ruskim izgovorom došao da u Rusiji podučava slovenske stvari. On je u očima studenata bio izvesna ironija slovenskog tabora kome je pripadao. Lako je zamislivo, mada nikako ne znači da je bilo tako, da je Bogišić pod utiskom svih tih protesta, zloradih izveštaja u štampi, pretećih pisama i konačno jednog skoro pa pravog „atentata“¹⁵⁵, izgubio emotivni odnos prema slovenskim prilikama.

Formalno će Bogišić ostati profesor u Odesi sve do 1890. godine, ali već posle 1872. nikada više u tom gradu neće stati za katedru. Ruska vlada i car poslaće ga 1873. u Crnu Goru da napiše građanski zakonik, a u međuvremenu će Bogišić u toku 1872. izvršiti kavkasku ekspediciju, radi proučavanja tamošnjih pravnih prilika i običaja. Na obroncima te planine, Bogišić se susreo sa neindoevropskim življem, što je značilo i da njegov interes po sili stvari tu nije mogao da bude rekonstruktivan. Na Kavkazu¹⁵⁶ će Bogišić na nesumnjiv način uraditi stvar o kojoj je govorio već u delcetu Slovenski muzeum iz 1866. Gledaće i beležiće kavkasko pravne fenomene radi poređenja, ali ne da bi rekonstruisao kojekave stare pravne poretke, već da bi razumeo date i druge slične pojave kod drugih naroda putem analogije:

„Metoda koja danas vlada skoro u svijem naukama a osobito u onijem, koje se bave istraživanjem narodnoga osjećanja, mišljenja, govora i djelovanja, ide k tomu da u svoj znanstveni krug dovede ako je moguće svakolika plemena i narode koje čovječstvo sastavljaju, pa da slične i različne pravce čovječijeg duha sravnjuju, i analogijama razjašnjaju pojedina fakta, za koja ili se do sada znalo nije, ili su se sasvim drukčije razjašnjavala. Naravno je dakle što vidimo, da skoro nikaka naučna metoda nije dosada toliko pomogla razdriješenju zamršenijeh pitanja i poravljanju prijašnjijeh krivijeh tumačenja, koliko uprav komparativna. Kome bi npr. bilo ikada na um palo da, pošto je pune 3000 godina cijelome učeneme svijetu bio neoborimi dogmat da je Omir pravi avtor Ilijade, da će bliže spoznaje i sravnjeje sa epskom poezijom prostoga naroda, a osobito sa srpskom, doći do toga, da se počne misliti sasvim drukčije o načinu postanja Ilijade nego što se za ovo trideset vijekova mislilo?“¹⁵⁷

Rad je Bogišića na sastavljanju Opšteg imovinskog zakonika, kao i na reformi pravnog sistema u Bugarskoj, opet morao voditi tome da se spolja gledano isti metod prikupljanja pravnih shvatanja u narodu, koji je možebiti na samom početku neposredno bio vezan za rekonstruktivno-konzervatorsku nameru, primeni u sasvim drugoj ulozi – u funkciji što uspješnije regulatorne aktivnosti pravne države. Najkasnije u ovom periodu u punoj meri i za Bogišića važi sud Wenera Zimmermanna o švajcarskim kodifikatorima i sledbenicima istorijskopravne škole; naime, da „za njih narod u svojoj cjelini i nije bio apstraktni pojam nego lično doživljena zajednica“.¹⁵⁸

¹⁵⁵ V. pismo Račkom, gore fn. 152.

¹⁵⁶ Up. Kavkasko poređenje u Bogišićevom radu Stanak po dubrovačkome zakoniku od 1272. godine, *Právo* (Split), 5 (1877/1878), 361-376, 6 (1878/1879), 1-16, u prvom delu, na str. 371, fn. 1.

¹⁵⁷ Bogišić, Slovenski muzeum (fn. 129), str. 305–306.

¹⁵⁸ Werner Zimmermann, Valtazar Bogišić i kodifikacija građanskog prava u Švajcarskoj, *Gl. odj. dr. Nauka CANU* 6 (1989), 147–156, na str. 150.

Tako je Bogišić od ubedenog panslaviste i srpskog romantičara iz Dubrovačkog kruga, koji je verovao da u životu južnih Slovena gleda žive „uredbe“ (institucije) slovenske starine, u zreloj fazi rada razvio apstraktni, upravo bi se moglo reći sociološki interes za pravnu stvarnost. U sledećoj velikoj publikaciji, u Zborniku sadašnjih pravnih običaja kod južnih Slovena iz 1874. godine Bogišić neće više govoriti o Slovenima kao celini u predašnjem smislu, već će, recimo, isticati da je neophodno obratiti pažnju na „osobiti tečaj i pravac istoričkog razvitka i na druge važne elemente, koji dadoše oblik samosvoj i zemljama južnih Slovena i njima samijem“.¹⁵⁹ Karakterističan je njegov kreda u ovom Zborniku, u kome se vidi čitav domašaj saznanjog pomaka:

„Mnogi iz naših slovenista, ili u opće rodoljuba, kad žele pokazati važnost izučenja slovenskog svijeta, obraćaju najviše i gotovo isključivo pažnju na besprimjernu ogromnost prostora koji zauzimlju slovenska plemena, od granica Italije pa do Kitaja i Japana, od srca Europe do srca Azije. Dakako, da već i taj prostor nije bez velikog značenja, ali ne nikako sam po sebi, nego kao podloga bogatstvu najrazličnijih pojava i oblika društvenoga života, bogatstvu, koje teško da se igdje, barem u stranama staroga svijeta, može naći u takoj meri. Za sve one naučnike, bilo slovenske bilo inostrane, koji se bave izučanjem čovjeka u društvu, – u razred kojih svakako pripadaju sociolozi i pravnici –, veoma je važan ogromni broj najrazličnijih grupa susjeda, toga slovenskog zemljišta; i po etnografskom proishodu svome i po značaju i po izboraženosti i po vjeri i po političkim, ekonomskim i socijalnim odnošajima koji se u njih razviše; – važan je osobiti oblik koji dadoše ti raznojezični susjedi slovenskom zemljištu razdijelivši ga u dva velika kopna, ili kontinenta, sa množinom naših otoka u njihovom a njihovih u našem zemljištu; – važan istorički hod našeg etnografskog pokreta, pri kome, ili se mi ujednačismo drugim, tuđim narodima, ili oni nama; – važni najrazličniji politički odnošaji i sveze sa tim našim susjedima u kojima se mi negdje nalazimo kao upravljači nad njima, negdje oni nad nama; a negdje živimo gotovo usporedno; – važne velike razlike u elementima vjere, koje se ugnijezdiše u naše zemlje, i od tuda proističuće razlike u oblicima kulture; – važna osobita istorija postajanja, umnažanja i širenja naših gradova i njihovi odnošaji k rataru-seljaku, koji je svagda predstavljao glavnu osnovu svih slovenskih plemena. Razumije se da sve to sa krajnim razlikama, tellurnim, klimatičkim, zemljopisnim itd., s najrazličnijim istoričkim sudbinama i razlikom pojedinih plemena i zemalja, trebalo je da proizvede i proizvelo je besprimerno bogatstvo oblika obiteljskog, privatnog, društvenog, državnog i međunarodnog života u svim mogućim stadijama i oblicima njihova razvitka.“¹⁶⁰

Za pariski period možemo da izdvojimo rad *O obliku nazvanom inokoština itd.*, u kome Bogišić gleda naše gradske i seoske oblike porodice kao neutralni promatrač; ako i pominje druge slovenske porodične oblike, on to čini u kontekstu razlike; svaki trag rekonstrukcije i hermeneutičke romantike u tom radu je nestao.¹⁶¹ U jednom pismu čuvenom češkom pravnom istoričaru Karlu Kadlecu Bogišić će ga 1905. godine sa ironijom izvestiti da je u Africi gledao srpsku zadrugu:

„Moja su istraživanja u Kabiliji i Alžeru dala dosta dobrih rezultata. 'Srpska' zadruga cvati u toj zemlji da ne može bolje, svi su glavni elementi zadruge potpuni i kao građa za upoređenje sa našom narodnom porodicom kabilska je naučno mnogo pogodnija nego što je ražaputska koju je obrađivao pokojni Sumner-Maine.“¹⁶²

¹⁵⁹ Bogišić, Zbornik (fn. 21), pristupna studija IX.

¹⁶⁰ Bogišić, Zbornik (fn. 21), pristupna studija XXXIX–XL.

¹⁶¹ Bogišić, O obliku nazvanom inokoština (fn. 33).

¹⁶² Pismo Bogišića Karlu Kadlecu od 14. maja 1905. – naštampano u Bogišićevoj spomenici (fn. 2), knj. 2, str. 641.

Pojam naroda, isprva ontološki, u pariskom će periodu biti zamenjen sa pozitivnijim kategorijama. Bogišić više neće govoriti prosto o razlikama među slovenskim i nemačkim ili rimskim narodom, već će u jednom već pominjanom radu iz tog perioda govoriti o *kulturnim (!) i etnološkim (!)* razlikama među narodima,¹⁶³ govoriće o „preinakama i udešavanjima“ koje iziskuju „osobine zemlje“ za koju se piše zakonik,¹⁶⁴ a na jednom mestu zatim o „prilikama kulture i tradicije“:

„Zakonodavne radnje u užim krugovima: u gradovima, općinama, omanjim zemljama, pa baš i pri jednakim ili sličnim prilikama kulture i tradicija, teku nekako prirodnije, negoli u širima. U prvima su životne potrebe, pravni nazori, svakojake društvene prilike do toga svakome poznate, da im se ne mogu oteti ni najotvrdnutiji poklonici sistema i oblika, koji su im u glavu utvuljeni školskom rutinom i predanjem.“¹⁶⁵

Ceo ovaj prelaz Bogišića sa romantičnog stanovišta i citata nemačkih pesnika kojima se podražavaju Hegelove misli, u carstvo „pozitivnih činjenica“ i proučavanje stvarnog života zajednice, ima značaj koji prevazilazi njegovu, što ono kažu, ličnu biografiju. Prelaz ovaj, po svom toku blag i gotovo prirodan, a po posledicama okomit, detaljno je istorijsko svedočanstvo intelektualnog praska u kome je ne samo nastala jedna nova, danas vrlo cenjena naučna disciplina, već u kome je i temeljno promenjen odnos ljudi prema kategoriji vremena i društvenom životu.

*

Ovde je i pravo mesto da se kaže da je sa druge strane upravo interes za posebnosti prava kod Slovena imao naročit značaj za razvoj sociološkopravnog interesa po kome će Bogišić biti upamćen. Ovaj interes imali su svi predstavnici istorijskopravne škole, ali uvek latentno, jer se, u ulozi naučnika, nikada nisu upuštali u neposredno gledanje pravne stvarnosti. Oni nikada nisu posmatrali same odnose pravnog života, već su se zadovoljavali iščitavanjem kodeksa, starih zapisnika sa suđenja, presuda, izveštaja i slučajno nastalih zbirki pravnih pravila. Često im drugi put prema predstavama i motivima koji su tada vladali nije ni bio otvoren:

„Ali u Njemačkoj radi dugoga gospodovanja tuđega prava, narodno, što ne uđe u pisano pravo, skoro sasvijem iščeznu. Neostade mu dakle drugo, nego iskati po prašnjavijem Arhivima zapisnike starijih narodnijih sudova, nebi li tamo štogod staroga pravnoga običaja zapisano našao. I gle sreće! [...] To je može biti Grimmu povoda dalo da preporučí učenijem Dancima i Švedima sabiranje živijeh pravnijeh običaja.“¹⁶⁶

Tačno je stanovište koje su posebno izneli Ivo Strohal i Stephan Meder da je pojačan interes Bogišića za pravnu empiriju potekao otuda što drugačiji pristup Bogišiću na slovenskom jugu nije bio moguć.¹⁶⁷ Bogišić

¹⁶³ Bogišić, O položaju porodice i nasljedstva (fn. 35), str. 31.

¹⁶⁴ Kao malopre, na str. 42.

¹⁶⁵ Na str. 32.

¹⁶⁶ Bogišić, O važnosti sakupljanja (fn. 52), str. 7, 8.

¹⁶⁷ Ivan Strohal, Valtazar Bogišić, Mjesečnik 10/1908, 56-87, 56 f.; Stephan Meder, Valtazar Bogišić und die Historische Schule – Rechtssoziologische und

je razvio sociološki profil svojih istraživanja nastojeći da prilagodi osnovni pristup istorijskopravne škole raspoloživoj građi o pravu na slovenskom jugu. O tome postoji i svedočanstvo kod samog Bogišića, u „Autobiografiji“:

„Kad je Bogišić naumio i započeo pribiranje građe za svoje prvo djelo 'Pravni običaji u Slovena', premetnuo je bio u tu svrhu stotine i stotine knjiga, u kojima se ponešto kazivalo o društvenom životu Slovena; a što je mogao raspolagati tolikom masom izvora treba zahvaliti upravo tome faktu, što je bio činovnik tako bogate biblioteke [misli se na Bogišićevo zaposlenje u bečkoj Dvorskoj biblioteci]. Pri svemu tom književnom bogatstvu, ipak, iscrpi iz knjiga ne samo ne predstavljahu obilnu žetvu, nego tek i slabo paljetkovanje [...] Uostalom i ovaj negativni rezultat imao je neke posljedice, koje su donijele svoju dosta veliku korist. »Kada mi ovako bogata knjižnica poslije tako ogromnog truda i iskanja«, veljaše on, »nije mogla dati nego tako mršavih rezultata, a pravnih običaja u narodu mora biti, ne ostaje nego tražiti take materijale više u neposrednijim izvorima nego li su knjige«.¹⁶⁸

Između Bogišićevih interesovanja i rada sa jedne strane, i interesovanja i rada utemeljivača i ostalih pripadnika istorijskopravne škole postoje mnoge gotovo kuriozne podudarnosti. Neću pogrešiti ako kažem da su se upravo pripadnici istorijskopravne škole interesovali za celinu narodnog života i njegovog umnog stvaralaštva. To je i Bogišić rado isticao.¹⁶⁹ Braća Grimm, poznata po filološkom, ali i po pravnom radu, takođe behu učenici ove škole. Osnivač ove škole, već pomenuti Savigny prikupljao je po starim spisima i listinama narodne pesme, a to će biti isto što će Bogišić raditi. Ali Bogišić se još pre studija zainteresovao za narodno umno stvaralaštvo; rano je bio opčinjen Vukom i nastojao da sam zapiše neke žive pesme i pripovetke.¹⁷⁰ Otuda Werner Zimmermann ima i u širem smislu pravo kada tvrdi da je Bogišić u postavkama istorijskopravne škole naišao naučno obrazovan sistem misli i ideja koje je u jednom ili drugom obliku već i sam imao.¹⁷¹

No paralela sa istraživanjem „umetničkog“ narodnog stvaralaštva, ovdje nas interesuje pre svega zbog jednog naročitog metodološkog detalja. Bogišić je u prikupljanju zapisanih narodnih pesama, imao kakav-takav uspeh, pa je 1878. u Beogradu stigao da izda prvu knjigu *Narodnih pjesama iz starih, najčešće primorskih zapisa*. Ova knjiga ima oko četiri stotine strana, a misli se da je Bogišić stigao da prikupi građu i za drugu, samo je sudbina te građe tamna i sumnjiva. I u pogledu pravne građe, Bogišić će ostati veran svojim učiteljima, koji su narodno pravo saznawali iz starih zakonika i statuta, presuda, zapisnika itd. Samo što će on bilo na slovenskom jugu,¹⁷² bilo na Kavkazu,¹⁷³ uz sve to nastojati da

---

rechtsethnologische Folgerungen aus Savignys Rechtsquellenlehre, u Bogišićevoj spomenici (fn. 2), knj. 1, 517–537, na str. 536.

¹⁶⁸ Bogišićeva „Autobiografija“ (fn. 60), str. 430.

¹⁶⁹ Bogišić, O važnosti sakupljanja (fn. 52), 7 itd.; Zbornik (fn.), pristupna studija XIII.

¹⁷⁰ Bogišićeva „Autobiografija“ (fn. 60), 422, 466–467.

¹⁷¹ Werner Zimmermann, (fn. 5), 30–31, 117; takođe Zimmermann, O početku Bogišićevog interesa za istorijskopravnu školu, u Bogišićevoj spomenici (fn. 2), knj. 1, 231–235, na str. 234–235.

¹⁷² Up. njegovu knjigu *Pisani zakoni na slovenskom jugu, 1872*; dalje *Desetina sudskih zapisa iz Paštrovića (1906)*, Izabrana djela IV, 2004, 371–396, kritičko izdanje Dubrovačkog statuta, 1904. godine sa K. Jirečekom.

se i neposredno informiše o pravnom stanju i fenomenu. Bitno je primetiti da je kod nas taj prelaz između pisanog i usmenog, između zapisanog i neposrednog mnogo kraći i manje bolan nego u drugim narodima i kulturama, nismo li mi upravo u nedostatku napisane ili sačuvane književnosti izmislili nezapamćen oksimoron usmene književnosti.

U proučavanju pisane građe Bogišić je otišao znatno ispred svog vremena, nije li već 1870. godine skrenuo pažnju da činjenica da je jedna ili druga odredba sadržana u nekom starom zakonu, još nadaleko ne znači da su ljudi po njoj stvarno živeli. To smo već pod prvom tačkom gore videli, pa je sada mesto samo da se doda jedno mesto koje ima neposredniji metodološki značaj:

„Nailazi li pravnik počesće na kakvo juridičko načelo [pravno pravilo] n.p. u diplomam s karakterom ugovora privatnih ljudi, to on znade da je to načelo prije svega živjelo u običaju, dakle u osvjedočenju naroda; nađe li kakvo drugo načelo u zapisima besporotnoga suda, to on zna da je to načelo gospodovalo u praksi toga suda; nađe li on opet kakvo načelo izraženo u formi zakona to on može uvjeren biti da mu se je zakonotvorac klanjao: ali iz pojedinih slučajeva, ako nema drugih dokaza, ne može on još logično zaključiti (kako se žalibože obično događa) o općenitosti nađenoga načela.“¹⁷⁴

U svakom slučaju, početak Bogišićevog empirijskog rada, vezan je za nezavidno stanje pisanih izvora kod južnih Slovena. Ali biće da je Bogišić već brzo uvideo da neposredno gledanje pravne stvarnosti, iako ne treba da zameni analizu pismenog štiva, u svojim saznajnim mogućnostima pismene izvore prevazilazi. Otuda će njegova glavna zamerka ostalim pripadnicima istorijskopravne škole već 1870. godine biti da su i pored svog programskog interesovanja za pravne običaje i pravnu stvarnost, izostavili svaki trud da tu stvarnost neposredno spoznaju, i time svoja načela ostvare.¹⁷⁵ Biće da je ljudima često, pišaće ovaj duhoviti pisac i naš možda prvi sociolog, „lakše crpati gotovu nauku iz knjiga, nego li je crpati iz samoga života“.¹⁷⁶

***

A kakav je bio Bogišić kao čovek? Ja sam duboko uveren da ovi prikazi nauke jednog ili drugog pisca, kakav je bio ovaj, ne samo da ostavljaju pogrešan utisak o dotičnom naučniku – o njegovoj ličnosti, o tome kako se ponašao i držao, nego su i za stvar koju nastoje da rasvetle nepotpuni dok se ne kaže ponešto o piscu kao čoveku. Niko nikada neće tvrditi da je samo slučajnost i plod pročitano štiva što jedan pisac krene u jednom pravcu, a drugi izabere potpuno drugu putanju; što jedan dopre duboko i

---

¹⁷³ Up. Ivana Crljenko, Bogišićeva kavakaska putovanja: O stanovništvu Suhumskoga okruga, Bogišićeva spomenica (fn. 2), knj. 1, 51–60; isto i u zborniku Bogišić i kultura sjećanja, 2011, 237.

¹⁷⁴ Pisani zakoni na slovenskom jugu, 1872, str. 6–7.

¹⁷⁵ Tako u Pristupnom predavanju (fn. 8), posebno str. 280 (o Grimmovim sledbenicima), ali i passim; isto u Zborniku, pristupna studija VIII.

¹⁷⁶ Bogišić, Zbornik (fn. 21), pristupna studija str. XV.

daleko, a drugog ni ne zanima da se polazišta odalji. Ima više svedočanstava da je Bogišić bio veseo i vedar čovek, a čini mi se da je najlepše ono koje je Sima Matavulj ostavio. Njime neka bude ovaj rad završen:

„Gospar Baldo je divan čovjek. Osim što ga broje među najveće svjetske pravnike, osim što zna nekih desetak živih i mrtvih jezika, osim što je duhovit i što s ljubavlju neguje i lijepu književnost, to je čovjek detinje, nezlobne duše, zlatna srca, veseljak i mrzac komplimenata i banalnosti. Ja sam ga odmah zavolio svom dušom i ponosim se što sam ga često razgalio šalama, svakojakim pričama, za koje on dušu dade.“¹⁷⁷

---

¹⁷⁷ Simo Matavulj, Bilješke jednog pisca, 1939 (1902), str. 262.